

Buda'nın diğer dinlere bakışı

Fuat AYDIN

Giriş

Küreselleşmenin bir sonucu olan, sınırların ortadan kalkması ve farklı din ve kültüre mensup insanların her an her yerde karşılaşması, birarada yaşaması ve ortak faaliyetlerde bulunması olgusu, kültürlerin, dolaşımıyla da kültürlerin temel belirleyicilerinden biri olan dinlerin *ötekine* bakışını anlamlı hâle getirmiştir. Zira dinlerin oluşturdukları *öteki* anlayışı, inananın *ötekine* bakışını ve onunla kurduğu ilişkileri de (dost-düşman olma vs.) belirlemektedir.¹ Bu öneminden dolayı, dünya dinlerinin *ötekine* bakışı -hem tarihsel hem de modern dönem açısından-, pek çok kitap ve makaleye konu olmuştur.² Türkiye'de de, Semitik dinler (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm)

1 Aslında ne şekilde tasnif edilirse edilsin, yerel, millî-evrensel, ilâhî-beşeri vs. her türden din, kendi çizdiği çerçevenin dışında kalan insanlara bir yer tayin eder ve bu yer, inananların inanmayanlara bakış açısını belirler. Ancak, bulunduğu çevrenin, kültürün, ırkın dışına çıkmamış dinlerin etkisi, dünya dini hâline gelen dinlere kıyasla daha yerel kaldığı için burada dünya dinleri kategorisi öne çıkarılmıştır.

2 Bu konudaki çalışmalar, II. Vatikan Konsili'nde alınan bir kararla Hıristiyanlığın diğer dinlere bakışının farklı bir şekilde ifade edilmesi ve diğer dinlerle diyalog sürecinin başlatılması sebebiyle, özellikle Hıristiyanlar tarafından, Hıristiyanlığın diğer dünya dinlerine nasıl baktığı çerçevesinde gelişmiştir. Onlar tarafından başlatılan bu diyalog ve diğer dinlerle yapılan ortak çalışmalar sayesinde sözkonusu dinler de kendi *ötekilerine* bakışlarını ortaya koymuşlardır. Bu tür çalışmalara örnek olarak bkz. Hendrik Kramer, *Religion and the Christian Faith*, Lutterworth Press, London 1958 (bu çalışma, II. Vatikan Konsili'nden çok önce yayınlanmıştır, ancak hem bu konsilin alt yapısını oluşturması hem de ele aldığımız konuyla alakalı olması sebebiyle burada kendisine atıfta bulunulmuştur); N.K. Devaraja, *Hinduizm and Christianity*, Asia Publishing House, Bombay 1969; Marcus Dods, *Mohammad, Buddha and Christ: Four Lectures on Natural and Revealed Religion*, New Delhi 1987; Hans Küng-Joseph von Ess-Heinrich von Stietencron-Heinz Bechert, *Christianity and the World Religions: Paths to Dialogue with Islam, Hinduism and Buddhism*, çev. Peter Heinegg, Boulders & Company Inc., New York 1986; Hans Küng-Jürgen Moltmann (ed.), *A Challenge for Christianity*, SCM Press and Orbis Books, London-Maryknoll 1999; Muhammed Fazlu'r-Rahman, *Islam and Christianity in the Modern World*, Noor Publishing House, Delhi 1992.

hakkında, bu dinlerin *ötekine* bakışına dair sayıları az da olsa bazı çalışmalar bulunmasına rağmen,³ Hinduizm hakkında yazılmış bir makale⁴ dışında Doğu ve Uzak Doğu'nun diğer dinleri bu bağlamda müstakil bir çalışmaya konu edilmemiştir. Uzak Doğu'nun Konfüçyanizm, Taoizm ve Şintoizm gibi dinleri henüz bir *dünya dini*⁵ hâline gelmedikleri için, mutlak anlamda olmamak şartıyla (çünkü, bir milyarı aşkın nüfusu ve geleceğin dünyasını belirlemedeki rolüyle Çin ve bugün dünyanın önde gelen sanayi ülkelerinden biri olan Japonya'da hâkim olan dinler hiçbir şekilde ihmal edilmemelidir) şimdilik görmezden gelinbilse de; günümüzde varlığını devam ettiren ve inananlarının sayısı itibarıyla, *dünya dinleri* diye isimlendirilebilecek olan dinler kategorisi içinde haklı bir yere sahip olan Budizm'in bu konuda ihmal edilmesi mümkün değildir. Zira Budizm, hem inananlarının sayısı hem de misyoner bir din olup; doğduğu yerin dışında, farklı kültür ve ırklara mensup insanlar tarafından bir hayat tarzı olarak kabul edilmesi sebebiyle hususî bir ilgiyi hak etmektedir.⁶

3 Yahudi ve Hıristiyanların diğer din mensuplarına ve özellikle de Müslümanlara bakışı ile ilgili olarak Türkçe kaleme alınmış bir çalışma için bkz. Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002. İslam'ın diğer dinlere bakışı için bkz. Cafer Sadık Yaran (ed.), *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001. Bu konuyla alakalı İngilizce yapılmış bir çalışma için bkz. *Muslim Perceptions of Other Religions: A Historical Survey*, ed. Jacques Waardenburg, Oxford University Press, New York 1999. Doğrudan büyük dinlerin ötekine bakışını ele alıyor olmasalar da, biri hemen her dinî gelenekten temsilcisi bulunan *Geleneksel Ekol*'ün dinlere ve diyaloga bakışını; öteki ise, modern ve yaygın yeni bir dinî hareket olarak Moonculuğun diğer dinlere bakışını ele alan iki çalışmayı da bu bağlamda zikretmek gerekmektedir: Hüseyin Yılmaz, "Gelenekselcilik, Dinler ve Diyalog", *İslâmiyât*, V/3 (Temmuz-Eylül 2002), s. 99-122; Mustafa Budak, "Moonculuğun Diğer Dinlere Bakışı", *İslâmiyât*, V/3 (Temmuz-Eylül 2002), s. 123-138

4 Ali İhsan Yitik, "Hinduizm'in Diğer Dinlere Bakışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları I*, Dinler Tarihi Derneği, Ankara 1986, s. 129-145.

5 Burada, *dünya dini* ile, içinde doğduğu kültürün dışına çıkan, dünyanın değişik bölgelerindeki birbirlerinden farklı kültür ve ırklara mensup insanlar tarafından kabul gören, ortaya çıkışından çok uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen hâlâ insanları cezbeden dinler kastedilmiştir.

6 Budizm'in doğduğu yerin Hindistan'ın dışındaki yayılımı hakkında bkz. Günay Tümer, "Budizm", *DİA*, c. VI (İstanbul 1992), s. 352, 354-355; Aynı konu hakkında bkz. Edward Conze, *A History of Buddhism*, One World Publications, Oxford 1995, s. 75-106. Budizm Avrupa'da da kabul gören dinlerden biridir; bunun için bkz. Joanne O'Brien-Martin Polmer, *The State of Religion Atlas*, Simon & Schuster, London 1993, s. 101-02; Edward Conze, *Buddhism: Its Essence and Development*, Harper Torchbooks, New York 1959, s. 210-212.

Dolayısıyla hem Türkçe'de hakkında bir çalışmanın bulunmaması, hem de Batı'da monoteist dinlerin yapısından kaynaklandığı düşünülen bazı problemlere (Tanrı'nın tek oluşundan dolayı başka tanrılara yaşama hakkı tanımama, yani totaliterlik,⁷ sürekli olarak tanrının yardımına muhtaç olma anlamında insanın acziyeti vb. hususların vurgulanması gibi) alternatif çözümler sunduğu kabul edilen önemli bir Doğu/Uzak Doğu dini olması sebebiyle bu çalışmada Budizm'in *ötekine*/diğer dinlere bakışı ele alınacaktır.

Bu yazıda, sözkonusu algının tarihsel süreç içinde nasıl bir gelişim gösterdiği ya da günümüzdeki şekli değil, bu iki konuya temel teşkil etmesi amacıyla, bizâtihi dinin kurucusunun, yani Buda'nın diğer dinlere bakışı incelenecektir. Bu maksatla hem Buda'nın hayatı hem de inanç ve öğretileri hakkındaki ifadelerinin içinde yer aldığı, tarihsel olarak en eski ve Buda'nın öğretisine dair en sahih bilgileri içerdiği kabul edilen Pali diliyle yazılmış olan Budist kutsal metinlerinin (*Tripitaka*) ikinci kısmını teşkil eden *Sutta Pitaka*'daki kitaplardan konuyla alakalı (kronolojik olarak sıralanması mümkün olmayan) ifadelerle,⁸

7 Özellikle başka inançlara müsaade etmeme iddiası için bkz. Arnold Toynbee-Daisaku Ikeda, *Toynbee-Ikeda Dialogue: Man Himself Must Choose*, Kodench International Ltd., Tokyo-New York-San Francisco 1982, s. 292-293. Doğrudan konuyla alakalı olmasa da, bu şekilde takdim edilmeye çalışılan bir düşüncenin cinselliğe bakışını gösteren bir örnek olarak, Ikeda'nın, gençler arasındaki gayrimeşrû cinsel ilişkilerden kaynaklanan hamileliği önlemek amacıyla, bir çözüm olarak homoseksüelliği sunması verilebilir; bkz. *Toynbee-Ikeda Dialogue*, s. 67.

8 Buda'nın hayatı boyunca söyledikleri ve yaptıkları Budist kutsal kitap koleksiyonunun bu bölümünde yer alır. Bu metinlerde konuşan, Buda'nın kendisidir. Ortaya koyduğu doktrinler, onun kelimeleriyle nakledilir. Zaman zaman, Buda'nın nerede ve kiminle konuştuğuna işaret eden kısa girişler olmasına rağmen, bütün *Sutta Pitaka*'da Buda'nın doktrinleri ve ahlâkî öğretileri onun sözleriyle muhafaza edilmiştir. Bu metinler, Pitaka'nın diğer iki parçası gibi, Buda'nın vefatından bir ya da iki yüzyıl sonra derlenmiş olması ve Budistlerin Buda'nın bu sözleri hangi zamanda söylediğini ortaya koymayı gereksiz addetmeleri sebebiyle metinde yer alan olayların ve bu olaylarla ilgili olarak nakledilen sözlerin hangi tarihte söylendiğini tespit etmek mümkün değildir. Bu konu hakkında bkz. Romesh Chunder, *A History of Civilization in Ancient India*, Kegan Paul, London 1893, c. I, s. 315-316. Budist kutsal metinleri, içerikleri ve tarihsel oluşumları için bkz. Ömer Hilmi Budda, *Dinler Taribi I*, Vakıf Gazete-Matbaa ve Kütüphane, İstanbul 1935, s. 226; Korhan Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, İmge Kitapevi, Ankara 1999. Yukarıda Budist kutsal metinlerinin Buda'yla ilişkisine dair söylenenlerin aksine, bu metinlerde Buda'ya aidiyeti kesin olan hiçbir sözcüğün bulunmadığını düşünenler de vardır; bkz. Heinrich Zimmer, *Hint Felsefesi*, çev. Sedat Umran, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1992, s. 449.

Buda'nın⁹ diğer dinlere bakışını ortaya koymaya çalışan modern çalışmalar kullanılacaktır.

Makalede, öncelikle konuyla ilişkili olarak yapılmış olan diğer çalışmalardan kısaca bahsedilerek, bu çalışmanın hedefi ve konumuna işaret edilecek; sonra da Buda'nın yaşadığı dönemin dinî durumu ele alınarak, bu dönemde var olan ve Buda'nın haberdar olduğu dinî-felsefi gruplar ve kendisinin bunlarla ilişkisi ele alınacaktır. Buda'nın diğer dinlere karşı tavrını belirlemek için bu zorunludur; zira Buda Kuzey Hindistan'da Kapilavastu'daki Lumbini Koruluğu'nda¹⁰ doğmuş ve aydınlandıktan sonraki kırk yıl boyunca, Magadha Krallığı sınırları içinde, özellikle de Rajagaha ve Sravasti çevrelerinden Pencap'a kadar olan alanda dolaşarak, bulduğu kurtuluş yolunu insanlara anlatmıştır.¹¹ Yani bütün hayatı boyunca, karşılaştığı ve haklarında görüş beyan ettiği gruplar, o dönemde bu coğrafyada var olan dinî-felsefi gruplardan ibarettir. Bunun ardından, Buda'nın, döneminde var olan dinî-felsefi gruplar hakkındaki sözleri sistematik bir tarzda ele alınarak diğer dinlere karşı tavrı belirlenmeye çalışılacaktır. Bu da kurtuluş kavramı çerçevesinde iki şekilde yapılacak; birincisinde diğer dinî-felsefi gruplar, ikincisinde ise laik-keşifler bağlamında mesele ele alınacaktır. Makale, ortaya konulanlardan hareketle yapılan bir değerlendirme ile sona erecektir.

Buda'nın/Budizm'in diğer dinlere bakışının müstakil bir akademik çalışma konusu yapılmasının tarihinin çok eski olduğu söylenemez. Bu konuda ulaşabildiğimiz en eski çalışma (muhtemelen, 1965'teki II. Vatikan Konsili'nin diğer dinlere bakışını gözden geçirmesinin bir yanısıması olarak) K.N. Jayatillake'nin önce bir konferans¹² olarak verdiği ve daha sonra küçük bir kitap;¹³ son olarak da Buda'nın/Budizm'in

9 Türkçe'de "Budda" ve "Buddha" şeklinde imlâları olmakla birlikte, burada *DİÂ*'nın "Buda" şeklindeki imlâsı esas alınmıştır.

10 Burası Sakyaların başşehri olan Kapilavastu'nun doğusunda, Nepal'in güneyinde bulunan Basti kazasının kuzeyinde yer almaktadır; bkz. Asaf Hallet Çelebi, *Gotama Buddha*, Hece Yayınları, İstanbul 2003, s. 12.

11 Tümer, "Budizm", s. 352; İlhan Güngören, *Buddha ve Öğretisi*, Yol Yayınları, İstanbul 1994, s. 17.

12 Dona Alphia Lecture Trust'un finansörlüğünde 4 Nisan 1966'da University of Ceylon'da verilen konferans "Buddhist Attitude to Other Religions" başlığını taşımaktadır.

13 Jayatillake'nin yukarıda sözü edilen konferansı daha sonra finansörü Public Trustee Departman'ı tarafından bir kitapçık şeklinde 1966'da yayınlanmıştır; bkz. K.N. Jayatillake, *Buddhist Attitude to Other Religions*, Weel Publication, no. 216, Ceylan 1966.

diğer dinlere bakışıyla ilgili aşağıda kullanacağımız makalelerin büyük bir kısmının da içinde bulunduğu, *Dialogue* adlı dergide neşredilen makalesidir.¹⁴ Budizm'in diğer dinlere karşı hoşgörülü oluşunu ortaya koyma bağlamında Jayatillake, ilk bakışta, tek başına kurtuluşa erişmenin göstergesi olarak kabul edilen *Pacceka-Buddhanın*¹⁵ varlığını kabul etmesi sebebiyle Buda *sasanası* (doktrin) dışında da kurtuluşa ulaşmayı varsayıyor görünse de;¹⁶ Buda'nın *sekiz katlı yolunun* bulunmadığı herhangi bir dinde, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü *arhatın* (velî) bulunamayacağını, *sekizli yolun* bulunduğu herhangi bir dinde ise bu dört *arhatın* olacağını belirterek, bu *sekiz katlı yolun* bulunmadığı dinlerin, dört *arhattan* mahrum oldukları, bu yüzden de kurtuluşa götüremeyeceğini nakletmesi,¹⁷ *Pacceka-Buddha* anlayışının sağlıklı görüldüğü Buda'nın yolu dışında kurtuluşun imkânı imâsını sorgulanır hâle getirmektedir.

14 K.N. Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", *Dialogue*, New Series, Sri Lanka c. XIII-XIV (1986-1987), s. 11-40.

15 "Tek başına, bireysel olarak aydınlanmış kişi" anlamına gelen bu deyim, Buda'nın doktrinini başkalarından duymaksızın *nirvanaya* ulaşan *arhatı* (kutsallığın sekiz yolunu gerçekleştiren kimse) ifade etmek için kullanılmaktadır. *Pacceka-Buddha*, kendi gayretiyle herhangi bir öğretmen olmaksızın dört hakikati (ızdırıp, ızdırabın kaynağı, ızdırabın giderilmesi, ızdırabın sona ermesine götüren yol) keşfeden kimsedir. Bunlar, kurtuluş yolunu başkalarına ilan etmekle ve dünyayı kurtuluşa götürmekle sorumlu değildirler. Mükemmel Buda'nın öğretisi bilindiği müddetçe, bunlar ortaya çıkamazlar (Çelebi, *Pacceka-Buddha'nın Mükemmel Buda'nın zamanında da olabileceğini* belirtmektedir; bkz. Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 64). Önceki Budalar ve onların kendileri için kurdukları cemaatler yokken kendi gayretiyle ermiş olanlar bulunmaktaydı. *Pacceka-Buddha* için bkz. Nyantiloka, "Pacceka-Bodhi", *Buddhist Dictionary, Manuel of Buddhist Terms and Doctrines*, Sri Lanka 1972, s. 119; Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 61. Dört hakikatin Buda tarafından anlatılışı için bkz. Budda, *Dinler Tarihi I*, s. 147-149; Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 133-134; *Buddhist Scripture*, çev. Edward Conze, Penguin Books, Baltimore 1959, s. 186-187. *Nirvananın psikolojik bir değerlendirmesi* için bkz. Rune E.A. Johansson, *The Psychology of Nirvana*, George Allen and Unwin Ltd., London 1969.

16 Buda, sahte (yanlış) dinler, tatmin edici olmayan ancak zorunlu olarak yanlış olmayan dinler ve doğru dinler şeklinde bir ayırım yapar. Ölümünden sonra ruhun varlığını, ahlâkî değerleri, irade özgürlüğünü, sorumluluğu ve kurtuluşun kaçınılmaz olmadığını kabul eden dinleri doğru dinler olarak isimlendirir; bkz. Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s. 29; Guneseela Vitanage, "Buddha's Attitude to Other Religions", *Dialogue*, New Series, Sri Lanka c. XIII-XIV (1986-1987), s. 8.

17 *Digha Nikaya*, c. II, s. 151'den nakleden Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s. 31.

Buda'nın diğer dinlere bakışına yer verilen bir diğer çalışma ise, Y. Dhammavisuddhi tarafından kaleme alınan "Does Buddhism Recognize Liberation from Samsara Outside its own Dispensation"¹⁸ adlı makaledir. Müellif çalışmasında, Buda'nın "günlük, dönemlik âyinlere ve yeminlere" büyük önem veren dinlerin yani, *silabbatapramasanın samsaradan kurtaramayacağını*; bir insanın Buda'nın dini dışında başka bir dine mensup olarak kurtuluşu gerçekleştiremeyeceğini,¹⁹ ancak mensup olduğu dini terk ederek Buda'nın yolunu kabul eden kimse- nin kurtuluşa ulaşabileceğini metinlerden yaptığı iktibaslarla göstermeye çalışmaktadır.

Buda'nın diğer dinlere bakışını ortaya koymak maksadıyla kullanılan bahsi geçen iki makalenin yer aldığı dergideki bir diğer yazı da, Gunesela Vitanage'nin "Buddha's Attitude to Other Religions" adlı çalışmasıdır. Vitanage, Buda'nın, zamanındaki diğer dinlere karşı hoşgörülü davrandığını, dışlayıcı bir tavır sergilemediğini ortaya koymaya çalışır. Bunu desteklemek için de, Buda'nın, kendisine şâkirt olmak isteyenlere eski üstatlarına karşı olan görevlerini yerine getirmeleri gerektiğini öğütlediği metinleri zikreder.²⁰ Aynı şekilde Buda'nın, diğer dinlere karşı hoşgörülü davrandığı, iki farklı dine mensup olmanın Buda tarafından garipsenmediği şeklindeki bir yaklaşımı da, kutsal metinlerden yaptığı alıntılarla destekler. Bunun yanısıra makalede, Buda'nın bulduğu yolun mutlak olduğu ve Buda'nın kendisi bilinmese de bu yolun başkaları tarafından bulunabileceği, yani bir anlamda Buda olmaksızın da sözkonusu yol takip edilerek kurtuluşun elde edilebileceği ifade edilmektedir.²¹

Bir başka zâviyeden hareketle, Buda'nın diğer dinlere bakışını ele alan Oliver Freiburger ise, "Profiling the Sangha"²² adlı makalesinde Buda zamanından itibaren varlığını devam ettiren *sangha-laik* ayrımını esas alarak, kurtuluş bağlamında diğer dinlere verilen yeri ortaya koymaya çalışmıştır. Freiburger, Buda'nın kendisinin laik-sangha ayrımını yaparak, kurtuluşu mutlak anlamda gerçekleştirecek olanların, yal-

18 *Dialogue*, New Series, Sri Lanka, c. XIII-XIV (1986-1987), s. 40-51.

19 Dhammavisuddhi, "Does Buddhism Recognize Liberation...", s. 47.

20 Vitanage, "Buddha's Attitude to Other Religions", s. 4.

21 Heinz Bechert, "Buddhist Perspective", ed. Hans Küng v.dğr., *Christianity and the World Religions*, s. 294-296.

22 Oliver Freiburger, "Profiling the Sangha", *Marburg Journal of Religion*, V/1 (July 2000), s. 1-15; <http://www.uni-marburg.de/reigionswissenschaft/journal/mjr/freiburger.html>.

nızca kendini dine adanmış insanlardan oluşan *sanghaya*²³ mensup olanlar olduğunu belirtip, Budist cemaat içinde bile, mutlak anlamda kurtulacak olanların *sangha* mensupları olduğunu, bu dinî cemaat içinde bulunmayanların kurtuluşa ermelerinin mümkün olmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Freiburger bunun yanısıra, kurtuluşu mutlak anlamda *sanghaya* has kılmayan, onu bir bütün olarak Budist tarafından gerçekleştirilir bir şey olarak takdim eden sözlerin bulunduğu da dikkat çekmektedir.²⁴

Buda'nın diğer dinlere bakışını ele alan elinizdeki bu yazı, yukarıda zikredilen ve konuyla alakalı çalışmalarda var olanlardan farklı bir yorum ortaya koymak gibi bir iddia taşımamaktadır. Çünkü, bahsi geçen bu çalışmalar, Budist kutsal metinlerindeki Buda'ya ait olduğu kabul edilen pasajlardan hareketle, çoğunluğu Budist bilim adamları tarafından yapılmış olup, diğer dinlere bakışta görülen hemen hemen bütün yaklaşımları içermektedirler. Bu makale ise, hem Türkçe'de hakkında fazla bilgi bulunmayan bu konuyu bir makale çerçevesinde ele almak hem de her bir çalışmada dağınık olarak bulunan, dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu yorumları biraraya toplamak ve başka verilerle de destekleyerek bunlardan hangisinin Buda'nın diğer dinlere karşı tutumuna dair nihaî kanaatini teşkil ettiğini belirlemeyi amaçlamaktadır.

I. Buda'nın Yaşadığı Dönem

Buda'nın yaşadığı dönemin hâkim dini Brahmanizm idi.²⁵ Ancak onun doğduğu ve kurtuluş yolunu bulduğu/aydınlandığı Hindistan'ın Kuzey Doğu bölgesi, Pencap ve Batı Ganj bölgesine oranla Brahmanizm'in daha geç dönemlerde hâkim hâle geldiği bir bölge idi. Bu sebeple hem Brahmanizm'in destekleyicileri olan Aryalar hem de geleneksel Brahmanizm, buralarda çok derinlere kök salamamıştı.²⁶ Dolayısıyla, mesela bir din olarak Brahmanizm bölgede ortaya çı-

23 *Sangha*nın, Budist cemaatten, yalnızca kendisini dinî hayata adayanları ifade ettiğine dair bkz. Asanga Tilakaratne, "The Buddha and His *Sangha*", *Pro Dialogue Bulletin*, sy. 113 (Roma 2003/3), s. 145-160.

24 Freiburger, "Profiling the *Sangha*", s. 9-11.

25 Brahmanizm, Hindistan'ın dinî tarihinin, en eski olmasa da, eski safhalarından birini teşkil etmektedir. Hintliler bu dine tarihsel olarak, dinî geleneklerinin kaynağı gözüyle bakarlar. M.ö. 1200-500 arasında hâkim hâle gelmeye başlamıştır. Âyin ve kurbandan oluşan bir din olup; kutsal geleneğin nakli ve kurbanla ilgili âyinlerin icrası hususundaki sorumluluğundan dolayı rahip otoritesine sahip olan brahman sınıfına üstünlük vermektedir.

26 Güngören, *Buddha ve Öğretisi*, s. 35.

kan/çıkacak yeni dinî hareketlere sistematik bir şekilde karşı koyacak durumda olmadığı²⁷ gibi, bu dönemde, farklı üstatların ortaya çıkmasına engel olacak türden, mutlak bir otoriteye sahip seçkin bir düşünür de yoktu.

Bölgenin sözkonusu özellikleri, yeni dinî-felsefi grupların ortaya çıkmasına engel olmak bir yana, bu tür hareketlerin doğmasına zemin hazırlayıcı bir işlev görmüştür. Brahmanizm'in kurban âyinleri ve Ar-yaların dayattıkları kast ayırımına yönelik bir tepki olarak -aşağıda kendilerinden söz edilecek olan- birçok hareketin ortaya çıkması da bunun bir göstergesi kabul edilebilir. Buda'nın yaşadığı dönemde farklı dinî-felsefi grupların varlığının bir diğer sebebi ise, Brahmanizm'in bilginin her türünün değerli olduğunu vurgulamasıdır. Bu sebeple, m.ö. 800'den önce Aranyakalar dönemi²⁸ brahminleri²⁹ arasında ortaya çıkan serbest düşüncenin bir sonucu olan "insanın doğası ve tabiattaki yeri" hakkındaki tartışmalar, daha sonra zuhûr eden ve Brahmanizm'e mensup olmayan dinî-felsefi gruplar arasında da yaygınlık kazanmıştır.³⁰

Buda'nın aydınlandığını ("Buddha=aydınlanan") ve yeniden doğum çemberinden kurtuluşu bulduğunu ilan ettiği dönemde Hindistan'da hâkim olan Brahmanizm ve Buda'nın yaşlı bir çağdaşı olan Mahavira (599-527) tarafından kurulan Cayinizm³¹ gibi dinlerin yanısıra Budist kutsal metinlerinden (*Sutta Pitaka* sepeti içinde yer alan *Dikha Nikaya*'daki "Samana Phala Sutta"dan) varlıklarını ve inançlarını öğrendiğimiz altı felsefi grup bulunmaktadır. Bu gruplar, brahmanlardan ol-

27 Buddha, *Dinler Tarihi I*, s. 253. Oldenberg, Buda'nın dönemindeki diğer reformcuların karşı karşıya kaldıkları birleşik, büyük, yeni düşüncelere karşı koyacak bir rakibin bulunmadığını söyler; bkz. Hermann Oldenberg, *Buddha: His Life, His Doctrine, His Order*, çev. William Hoey, Lancer International-Spantech & Lancer, New Delhi, 1992, s. 170.

28 Aynı isimle anılan Vedaların üçüncü bölümünü oluşturan metinlerin kaleme alındığı dönem. Aranyakalar, Vedalardaki deyişlerin mistik yorumundan oluşur.

29 Brahmanizm'in din adamları.

30 Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s. 11.

31 Mahavira ve Cayinizm hakkında bkz. Buddha, *Dinler Tarihi I*, s. 119-128; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Otağ Yayınevi, İstanbul 1983, s. 146-154; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 95-99; Diané Collinson-Kathryn Plant-Robert Wilkonson, *Fifty Eastern Thinkers*, Routledge-London-New York 2000, s. 69-73; Zimmer, *Hint Felsefesi*, s. 183-274.

mayan ve onların kurban sistemini eleştiren, sosyal ve dinî iddialarını reddeden, *samanalar* denilen üstatlar tarafından kurulmuşlardı ve Buda da bu üstatlardan biriydi.³²

Bu altı felsefî okul, Makhali Gosala'nın "teistik veya yaratıcı okulu"; Ajita Kesakambali'nin, maddî dünyanın gerçekliğini iddia eden ve ölümden sonra varoluşu reddeden "materyalistik okulu"; Sanjaya Bellatiputta'nın "septik ya da agnostik okulu"; Purana Kassapa'nın nihâi kurtuluşun kaçınılmaz olarak herkes için meydana geleceğini iddia eden, "evrimci ve doğal belirlenimcilik okulu"; Pakuda Kaccana'nın "kategorici okulu" ve Mahavira'nın "eklektik okulu"dur.³³ Bunların yanısıra, o dönemde Paribbajakalar, Accelakalar, Acvikalar ve Jatilalar gibi asketik gruplar da bulunmaktadır.³⁴

Buda'nın da içinde yer aldığı bu gruplar hemen hemen aynı bölgelerde hatta bazen aynı koruluklarda yaşamalarına; Buda'nın bu dinî ve felsefî grupların bağlılarıyla karşılaşmasına,³⁵ Budist münzevîlerinin diğer grupların mensuplarıyla özellikle de Cayinist münzevîlerle biraraya gelerek her iki tarafın dogmaları hakkında sâkin bir şekilde tartışmalarına rağmen,³⁶ Budist metinlerinde Buda'nın diğer grupların üstatlarıyla biraraya gelmediğini, hatta prensip olarak bu tür karşılaşmalardan kaçındığını gösteren ifadeler bulunmaktadır.³⁷

Liderler arasında görüşmenin olmaması, Buda'nın ya da diğer dinî-felsefî grupların birbirlerini tanımadıkları anlamına gelmemektedir. Budist metinlerde bu gruplar ve onların inanç esaslarıyla ilgili Buda'ya izâfe edilen bilgilerin varlığı da bunu desteklemektedir.³⁸ Ancak Bu-

32 Trevor Ling, *The Buddha*, Penguin, New York, s. 105.

33 Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s. 31-32; Vitanage, "Buddha's Attitude to Other Religions", s. 4; H.W. Schumann, *The Historical Buddha*, Arkana, London 1989, s. 215-225; Robinson-Johnson, *Buddhist Religion: A Historical Introduction*, Duxbury Press, Massachusetts 1977, s. 14-16.

34 *Majjhima Nikaya*, c. I, s. 515, 518'den nakleden Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s. 28; Vitanage, "Buddha's Attitude to Other Religions", s. 4.

35 Vitanage, "Buddha's Attitude to Other Religions", s. 4.

36 Schumann, *The Historical Buddha*, s. 253.

37 *Sutta Nikaya*, s. 828-832'den nakleden Schumann, *The Historical Buddha*, s. 226-227.

38 *Majjhima Nikaya*, c. I, s. 515-518'den nakleden Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s. 28. Coomaraswamy, Buda'nın brahmanlarla olan tartışmalarını zikreder; bkz. Ananda Coomaraswamy, *Hinduizm ve Budizm*, çev. İsmail Taşpınar, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 88.

da'nın sözkonusu metinlerde yer alan ve diğer dinî-felsefi gruplara ilişkin olarak onların doğruluğu ya da yanlışlığı bağlamında serdettiği sözler, konjöntür gereği; yani bu tür konular hakkında kendisine soru sorulduğu ya da bu grupların mensupları tarafından kendisine meydan okunduğu zaman³⁹ söylenmiştir.⁴⁰

Buda'nın ve zamanındaki bütün dinî-felsefi grupların hedefi, yeniden doğuşlarla (ölümden sonra, dünyadaki amellere uygun olarak bir başka bedende dünyaya gelmeyle) devam eden *samsaradan*⁴¹ (ebedî döngü çemberinden) kurtulmak ve *nirvanaya*⁴² ulaşmaktır. Buda yaşadığı aydınlanma sonunda, *samsara* çarkından kurtaran ve *nirvanaya*

39 Nigenta'nın oğlu Saccaka, Buda'nın aydınlanma yolunu, şeytanî bir görüş olarak kabul eder ve onunla konuşarak kendisini bu şeytanî görüşten vazgeçirmek ister; bkz. "Cûlasaccaka Sutta", *The Middle Length Discourses of the Buddha: A Translation of the Majjhima Nikaya*, çev. Bhikkhu Nanmoli-Bhikkhu Bodhi, Wisdom Publication, Boston ts., s. 323. Makalede Budist kutsal metinlerinin iki farklı kullanılışı göze çarpacaktır. Bu farklılık bir tutarsızlıktan kaynaklanmamaktadır, çünkü, yukarıda yaptığımız atıflar bizâtihi Budist kutsal metinlerinden oluşmaktadır. Başka yazarlara yaptığımız atıflar ise, bizim gözden kaçırdığımız, kendilerinin yaptığı çevirilerden oluşmaktadır.

40 Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s. 30-31.

41 Budist metinler Palice ve Sanskritçe kaleme alındığı için, aynı kavramların sözkonusu iki dildeki yazılışı farklıdır. Bunlardan, birinci dilde yazılan metinlerin daha otantik bir Buda öğretisini içinde barındırdığı, genel bir kabul görüyor olsa da, Sanskritçe metinler daha önce çalışılmaya başlandığı için, bu dilde yazılan kavramlar daha çok bilinmektedir. Mesela, bizim burada kullandığımız *nirvana*, *karma*, Sanskritçe'deki yazılışlardır; bunların Pali dilindeki yazılışı ise *nibbana* ve *kammada*. Buradaki kullanımlarda özel bir tercih yapılmamış, yararlandığımız kaynaklardaki kavramlar aynen muhafaza edilmiştir. Ancak birkaç tanesi (Palice Pratyeka-Buddha'nın yerine Sanskritçe olan Pacceka-Buddha'nın kullanılması gibi) dışında büyük kısmının Sanskritçe olduğu söylenebilir.

42 "Sönme", "ortadan kalkma" anlamlarına gelen *nirvana* kelimesi, Budizm'in hedefi olan âlemi/durumu ifade eder. Bu âleme/duruma hayatın yeniden başlamasına yol açan istekler, ihtiraslar, kinler, korkular ve ümitlerini söndürmüş olanlar; bilgisizliğini yenmiş, sebebiyet zincirinin bağlarından kendisini kurtarmış olanlar ulaşabilir. *Nirvana* için bkz. Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 57-58; Coomaraswamy, *Hinduizm ve Budizm*, s. 99-101; Nyanatiloka, "Pacceka-Bodhi", s. 105-106; Geoffrey Parrinder, *The Indestructible Soul*, George Allen & Unwin Ltd. London 1973, s. 95-101; Steven Collins, *Nirvana and Other Buddhist Felicities: Utopias of the Path Imaginaire*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 135-233. *Nirvana* ve *samsara* arasındaki ilişki için bkz. George Rupp, "The Relationship between Nirvana and Samsara: An Essays on the Evolution of Buddhist Ethics", *Philosophy of East and West*, sy. 21 (1980), s. 55-67.

götüren yolu, yani orta yolu bulmuş⁴³ ve hayatının geride kalan kırk yılını bu yolu insanlara tebliğ etmekle geçirmişti. Bu süre içerisinde, kurtuluşa götürme anlamında, diğer yollara ve kendi yoluna bakışını, farklı gerekçelerle ortaya koymuştur.

Bu noktada Buda'nın bu sözlerinden hareketle onun diğer dinlere bakışını göstermeye çalışmak uygun olacaktır. Bu ifadelerin söyleniş tarihlerini tam olarak tespit etmek imkânsız olduğu için kronolojik bir usul takip etmek mümkün değildir. Ancak bu, zaman zaman tahminî de olsa öncelik-sonralık anlamında bir kanaate varmanın imkânsızlığı anlamına gelmemektedir. Buna rağmen yine de burada, içeriklerinden hareketle, onun diğer dinlere bakışı, “kendisinin ulaştığı yolun dışında kurtuluşun olacağı” ve “bu yol dışında kurtuluşun olmayacağı” şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır.

A. Buda'nın Yolu Dışındaki Yolların da Kurtuluşa Götürebileceği

Bu başlık altında Buda'nın, herhangi bir dinî-felsefî gruba mensup olmak sûretiyle veya gruplardan birine mensup olmaksızın bireysel çabayla kurtuluşa ermenin imkânını kabul ettiği gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Belli bir dinî gruba mensup olarak kurtuluşa ermenin imkânı

Buda, döneminde var olan dinlerde, hakikatin, iyiliğin ve güzelliğin bulunduğunu, bu tür değerlere sözkonusu dinlerin öğretilerinin takip edilmesi ile ulaşılabileceğini kabul etmekte⁴⁴ ve bu sebeple, zaman zaman o dinlerde bulunan ve erdem olarak kabul edilebilecek davranışları benimsemekten kaçınmamaktadır.⁴⁵ Kendisine laik şâkirtler (*upasakalar*) olmak isteyenlere, eski dinleriyle olan bağlarını koparmamalarını; önceki üstatlarına olan yükümlülüklerini tam olarak yerine ge-

43 “Maha Assupura Sutta”, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 370. *Karma, samsara* ve bu ikisinden kurtulma, Buda öncesi Hint dinlerinin de ortak zeminini teşkil etmektedir. Hinduizm'deki *karma, samsara* ve onlardan kurtulma yolları için bkz. bkz. Arvind Sharma, *Classical Hindu Thought: An Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 94-102, 113-131; Louis Renou, *Hinduizm*, çev. Maide Selen, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 52-60; Coomaraswamy, *Hinduizm ve Budizm*, s. 51.

44 “Sadakalarda, kurbanlarda ve adalarda bir değer vardır; bekâ ve iyi-kötü işler karşılığında karşılık vardır: Ahlâkî yükümlülükler ve iyi bir hayata götürren; üstün sezgileri ve kişisel anlayışlarıyla bu dünyanın ve gelecek dünyanın doğasını ilan eden üstatlar vardır”, *Majjhima Nikaya*, c. II, s. 72'den nakleden Jayatillake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 29-30.

45 Vitanage, “Buddha's Attitude to Other Religions”, s. 6.

tirmelerini bir şart olarak ileri sürmektedir.⁴⁶ Bununla ilgili olarak Nigrodha'ya şöyle demektedir:

“Nigrodha, zâhit Gotama'nın bunu şâkirtler edinmek için söylediğini düşünebilirsin. Ancak, böyle bakmamalısın. Bırak öğretmenin, öğretmenin olarak kalsın. Ya da o bizden kurallarımızı terk etmemizi istiyor diye düşünebilirsin. Fakat böyle bakmamalısın. Kurallarınız olduğu gibi kalsın. Veya o, bizim hayat tarzımızı terk etmemizi istiyor diye de düşünebilirsin. Hayat tarzınız olduğu gibi kalsın. Yine, öğretime göre yanlış olan şeyleri bizden kabul etmemizi istiyor diye de düşünebilirsin. Böyle bakmamalısın. Sizin yanlış kabul ettiğiniz öyle kabul edilmeye devam etsin. Kezâ, öğretime göre bizim aramızda iyi olan şeylerden bizi uzaklaştırmak istiyor diye de düşünebilirsin. Ancak böyle düşünmemelisin. Sizin doğru olarak kabul ettiğiniz şeyler, böyle kabul edilmeye devam etsin. Nigrodha, bu sebeplerden hiçbiri için konuşmuyorum.”⁴⁷

Buda başka dinlerde hakikatin bulunabileceğini ve bu din sahiplerinin kendi dinleri hakkındaki hakikat iddialarını kabul etmekle birlikte, bundan, tek hakikî dinin kendi dini olduğu, onun dışındakilerin ise yanlış olduğu sonucunu çıkarmanın hakîm bir kimse için uygun olmadığını söylemektedir. Bu hususu daha da açması istendiğinde şöyle demektedir:

“İmdi, bir adam bir inanca sahiptir. Onun hakikatini iddia ettiği ölçüde, ‘Bu benim imanım’ der. Ancak bu hakikat iddiasını, ‘Yalnızca bu Hakikattir ve onun dışındaki her şey, yanlıştır’ şeklindeki mutlak bir sonuca götürmez.”⁴⁸

Muhtemelen bu kabullerin bir sonucu olarak, Buda'nın yolu dışında kalan *samanalar* ve *brahmanların*, *samsaradan* kurtulup kurtulamayacaklarını soran Nanda'ya Buda şunları söylemektedir:

“Ben demiyorum ki, bütün *samanalar* [brahman dinine mensup olmayan münzevî] ve *brahmanalar* [*samanalar* dışında kalan din adamlarını içine alır] doğum ve ölüme batmışlardır. Onlar, görülen (*dittha*), işitilen (*suta*), hissedilen (*muta*), âdet ve âyin (*silabbata*) ile merak uyandıran diğer şeylerden kendilerini kurtarır ve şiddetli arzuyu bütü-

46 Vitanage, “Buddha's Attitude to Other Religions”, s. 8.

47 “Udumbarika-Sihananda Sutta”, *Long Discourses of the Buddha: A Translation of the Digha Nikaya*, çev. Maurice Walsh, Wisdom Publication, Boston ts., s. 398.

48 *Samyatta Nikaya*'dan nakleden Vitanage, “Buddha's Attitude to Other Religions”, s. 4.

nüyle anlar ve sonra tahrip edici şeylerden âzâde hâle gelirse, bu tür insanların seli geçenler olduğunu söylerim.”⁴⁹

2. Herhangi bir dinî gruba mensup olmadan da kurtuluşa ulaşılabilceği

Buda, kendisinin bulduğu yolun yeni bir şey olmadığını; Tathagatalar⁵⁰ ortaya çıksa da çıkmasa da olguların sabit doğasının ve fenomenlerin düzenli örüntüsünün var olduğunu söyleyerek, bu Tathagatanın yaptığının, var olan şeyin farkına varmak, ona işaret etmek, onu öğretmek, temellendirmek, analiz etmek, açıklamak ve sonra insanlara “bakın” demekten ibaret olduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Burada esasa olan, doğru yolun uygulanmasıdır; bunu kimin bulduğu önemli değildir. Bu sebeple, geçmişte de aydınlananlar olduğu ve gelecekte de aydınlanan ve kurtuluşa götüren yolu bulanların olacağını söylemektedir ki,⁵² bunlara *Pacceka-Buddha*⁵³ (kendi gayretiyle yolu bulanlar) denmektedir. Ancak, kendi başına kurtuluşa erecek olanların (*Pacceka-Buddhaların*) takip edecekleri yol, *seçkin sekiz katlı yoldur*. Bu yolun uygulanması, Buda'nın kendisi tarafından ortaya konulduğu şekilde olmak zorundadır.⁵⁴ Bu son ifade, Buda'nın kendi bulduğu yolun geçmişte ve gelecekte başkaları tarafından da bulunmasını kabul etmesine rağmen, bulunan ve bulunacak olan kurtuluş yolunun, ismen zikretmemesine rağmen zımnen kendisinininkinden başka bir yol olmayacağını düşündüğünü göstermektedir.⁵⁵

49 Buradaki “sel”den maksat, *samsara*; “seli geçenler”den kastedilen ise *samsarik* varoluştan kurtulanlardır; bkz. Dhammavissuddhu, “Does Buddhism Recognize Liberation...”, s. 40.

50 “Mükemmel/kâmil” anlamına gelen bu sıfat, Buda tarafından kendi hakkında en çok kullanılan sıfatlardan biridir. Literal olarak, “kendinden evvel gelenlerin yolunda yürüyen” kişiyi ifade eden kelime hakkında birçok yorum yapılmıştır. Bunlardan en çok kabul göreni, “kendinden evvel gelen Buddhaların yolunda yürüyen kâmil” şeklinde olanıdır. *Tathagatanın* orijinal anlamı için bkz. Conze, *Buddhism*, s. 36. *Tathagata* hakkında ileri sürülen yorumların bir değerlendirmesi için bkz. Robert Chalmers, “Tathagata”, *Journal of Asiatic Society*, sy. 30 (London 1898), s. 103-115. Bu tür bir yorum, Buda'nın kendisinden evvel gelmiş olan Buddhalık silsilesinin son halkası olduğu anlayışını doğurmuştur; bkz. Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 23. Nyanatiloka, “Pacceka-Boddhi”, s. 178. Buda'nın bu sıfatı kendisi için kullanımının örnekleri için bkz. Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 128, 132-133, 175-177, 250-258 vd.

51 *Samyutta Nikaya*, c. II, s. 25'ten nakleden Jayatillake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 26.

52 “Kandaraka Sutta”, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 443.

53 Bu deyim anlamı için bkz. yukarıdaki 15. dipnot.

54 “Kandaraka Sutta”, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 443.

55 Dhammavissuddhi, “Does Buddhism Recognize Liberation...”, s. 48.

B. Buda'nın Yolunun Dışında Kurtuluşun Olamayacağı

Buda'nın diğer dinlerde de doğruların bulunabileceğini, Budist cemaat içinde olmaksızın da kurtuluş yolunu insanların bulabileceğini kabul ettiğini gösterecek şekilde yorumlanabilecek olan yukarıdaki ifadelerin tam karşısında, yalnızca kendi yolunun kurtuluşa götüreceğine dair sözleri yer almaktadır. Buda'nın yalnızca kendi bulduğu yolun kurtuluşa götüreceği iddiası, diğer kurtuluş yolları-Buda'nın yolu (mutlak dışlayıcılık) ve Budist cemaat içindeki *sangha*-laik ayırımı (kısmî dışlayıcılık) şeklinde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bunlara geçmeden önce Buda'nın çoğulcu ve kapsayıcı yaklaşımları çağrıştıran bakış açısının yanısıra bu kadar radikal bir dışlayıcılığa niçin yöneldiğine eğilmek, kurtuluşu kendi yoluna hasretmesini muhtemelen daha anlaşılır kılacaktır.

Buda'nın aydınlandığı dönemde, insanın kaderi ve doğasına dair farklı kanaatleri olan ve brahmanların birçok anlam yükledikleri kurban uygulamalarını eleştiren çok sayıda gezgin münzevî (*samana*) vardı ve yukarıda da ifade edildiği gibi mutlak bir dinî otorite bulunmuyordu. Diğer *samanalar* gibi, Buda'nın da bir *samana* olarak kurtuluşa götüren yol hususunda farklı bir kanaat ortaya koyması, bu çoğulcu ortamın bir sonucuydu ve bu sebeple, diğer dinî-felsefî düşüncelere karşı dogmatik bir tutum takınmamıştır.⁵⁶ Bunu Nigrodha ile olan ve daha önce zikrettiğimiz (eski yolunu terk etmemesini isteyen) konuşmasında görmek mümkündür. Hem çoğulcu ortam hem de bu ortamda onun sergilediği sözkonusu tavır, başlangıçta Buda'ya karşı bir muhalefetin ortaya çıkmasına engel olmuş; bu da kolay bir şekilde kendisine şâkirtler edinmesine imkân sağlamıştır. Ancak -muhtemelen- şâkirtlerinin sayısının gittikçe artmaya başlaması üzerine, önce Acvikalar⁵⁷ ve daha sonra felsefî rakipleri arasında kendisine yönelik bir muhalefetin ortaya çıkmaya başlaması;⁵⁸ kendisiyle kurtuluşu gösterme hususunda rekabet hâlinde olan ve kendi dışındakileri eleştiren, yanlış gö-

56 Jayatillake, "Buddhist Attitude to Other Religions", s.13-14.

57 Buda'nın zamanında dünyayı terk edenlerden oluşan bir okul. Liderleri olan Gosala, hayatın kader (*niyati*) tarafından idare edildiğini, her ruhun mükemmelliğe ve nihai kurtuluşa ulaşmaya kadar muhtemel her hayat tarzını tecrübe ettiği bir reenkarnasyon sürecini geçirdiğine inanır. Sözkonusu süreç, milyonlarca yıl almaktadır. Acvika zâhidi, ölümle birlikte nihai barışa ulaşmaktadır.

58 Schumann, *The Historical Buddha*, s. 297.

rerek mahkum eden⁵⁹ dinî-felsefi gruplara karşı tavrını netleştirmesine yol açmış, bunu da ortaya koyduğu yeni yolun, beşerî kurtuluş için evrensel geçerliliğe sahip ve vazgeçilmez biricik yol olduğunu ifade ederek yapmıştır.⁶⁰

Bu açıklamanın ardından, Buda'nın mutlak dışlayıcı yaklaşımını birkaç başlık altında ortaya koyabiliriz.

1. Dönemindeki kurtuluşla ilgili yolları denemesi ve onları yetersiz bularak terk etmesi

Buda, zâhitlik hayatını seçtikten sonra *nirvanaya* ulaşmak maksadıyla döneminde bulunan *samanalardan*, önce Alara Kalama'ya mürit olur ve Kalama'nın varoluşçu olmayan (non-existence) akîdesini (*dhamma*), Kalama'nın gösterdiği şekilde kısa bir sürede öğrenir. Bunu Kalama'ya söylediğinde Kalama tarafından takdir edilerek, kendisiyle birlikte bu *dhammayı* müritlerine öğretmek üzere davet edilir. Ancak bu *dhammanın*, insanı dünyadan iğrendirmediğini, ayrıca ihtirasın yok edilmesine, tenâsühün sona ermesine, huzura ve irfana ve nihayet *nirvanaya* götürmeyip hiçliğe sürüklediğini gören Buda, Kalama'yı terk eder. Hedefini gerçekleştirmek için döneminin bir başka *samanası* olan Rama'nın müridi Uddaka'ya mürit olmak istediğini söyler ve bu talebi kabul edilir. Kısa sürede, onun *dhammasının* anlamının, “düşüncenin ne varlığı ne de yokluğu” olduğunu öğrenir. Bunu öğrendiğini söylediğinde, Uddaka tarafından takdir edilir; ancak Buda bu *dhammanın* aydınlanma hususunda kendisine herhangi bir katkıda bulunamayacağını görünce onu da terk eder.⁶¹

Daha sonra Uruvela ormanlarında inzivaya çekilen Buda, döneminde hakikate ulaşmak için tecrübe edilen bütün yolları; nefsin kontrolü, nefesin kontrolü; nefes almayı, yemeyi asgarî düzeye indirmeyi sı-

59 “Buraya gelen muayyen dinî liderler var. Kendi teorilerinden olumlu olarak söz ediyorlar; ancak başkalarının teorilerine karşı çıkıp, onu mahkum ediyor ve onunla eğleniyor. Aynı zamanda Kesaputta'ya gelen başka dinî liderler var. Onlar da başkalarının teorilerine karşı çıkıp, mahkum ediyor ve onlarla eğleniyorlar, fakat kendi teorilerinden olumlu olarak söz ediyorlar. İmdi biz, bu saygıdeğer münzevilerden hangisinin hakikati konuştuğu ve hangisinin yanlış söylediği hususunda şüpheli bir durumdayız”; bkz. *Anguttara Nikaya*, c. I, s. 89'dan nakleden Jayatillake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 24.

60 A. Pieris, “The One Path of Liberation and The Many Religions”, *Dialogue*, New Series, Sri Lanka, c. XIII-XIV (1986-1987), s. 1.

61 T.W. Rhys Davids, *Buddhism: A Sketch of the Life and Teachings of Gautama The Buddha*, Society for Prompting Christian Knowledge, London-Brighton 1903, s. 34; Schumann, *The Historical Buddha*, s. 4.

rasiyla tatbik eder.⁶² Ardından bütün bunlardan vazgeçerek kendini yemeye verir. Ancak bunların hiçbirisi, onun aydınlanmasına, kurtuluşun yolunu bulmasına yardım etmez ve onları bırakır.⁶³ Derin murâkabeye dalar ve sonunda eski Buddhaların geçtikleri yoldan geçerek, yeniden doğum ve ölüm çemberinden kurtuluşun yolunun, şimdiye kadar yaşadığı iki aşırı ucun arasında bir yer olduğunu deneyimler.⁶⁴

Bu süreç, Buda'nın dönemindeki zâhitlik uygulamalarının, insanları kurtuluşa götürmediğini bizâtihi yaşayarak görmesi açısından önemlidir.

2. Aydınlanarak kurtuluşa ulaşmak için diğer dinî-felsefî grupları terk etmenin gerekliliği

Her ne kadar Buda, aydınlanma sonrası bir kısım sözlerinde diğer dinî-felsefî yollarda doğruların bulunabileceğini kabul ederek bu grup mensuplarından beklenenin sözkonusu doğruları geliştirmek olduğunu söylese de; sonraki konuşmalarında, eğer kurtuluşa ulaşmak isteniyorsa, kendisine şâkirt olmak isteyenlerin, mensup oldukları evvelki yolları terk etmeleri gerektiği şeklinde sözler yer almaktadır.⁶⁵ Çünkü, kendisi ancak evvelki yolları terk ederek kurtuluşa erişmiştir. Kendisine şâkirt olmak için gelenlerin, başka dinî-felsefî gruplara bağlı oldukları müddetçe, onun yolunu anlamaları zordur. Bu hususu kendi şâkirtlerine öğrettiği şeyin ne olduğunu soran Nigrodha'ya verdiği cevapta açık bir şekilde ortaya koyar: “Nigrodha, farklı görüşleri kabul eden, farklı eğilimlerde olan, farklı etkilere tâbi olan, farklı bir öğretmeni takip eden senin için benim talebelerime öğrettiğim doktrini anlamak zordur.”⁶⁶ Aynı ifadeyi gezgin münzevî Vacchagotta ile olan konuşmasında da görmek mümkündür:

“Muhakkak sen bilmiyorsun, Vaccha; muhakkak sen şaşkınsın! Çünkü, Vaccha, bu *dhamma* derindir, görmek zordur, anlamak zordur, saftır, mükemmeldir, şüphelerin ötesindedir, incedir, bilge için anlaşılabilir. [Bu *dhamma*], bir başka görüşte olan, bir başka bağlılığı olan, bir baş-

62 Davids, *Buddhism*, s. 35.

63 Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 102-114; Kemal Çağdaş, *Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Giriş*, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1974, s. 51; Davids, *Buddhism*, s. 34; Coomaraswamy, *Hinduizm ve Budizm* s. 85.

64 “Ariyapariyesena-Sutta”, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 256-262; Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 114-118; Schumann, *The Historical Buddha*, s. 228.

65 Dhammavisuddhi, “Does Buddhism Recognize Liberation...”, s. 47.

66 “Uduumbarikam Sihanada Sutta: The Great Lion’s Roar to Udumbarikans”, *A Translation of The Digha Nikaya*, s. 387.

ka [doktrine] dayanan, bir başka tarikattan olan, bir başka üstadın idaresinde olan senin için anlaşılması zordur.”⁶⁷

Oysa kurtuluşa götüren yolu bilmek, *seçkin sekiz katlı yolun* ne olduğunu anlamakla mümkündür.⁶⁸

3. Dönemindeki dinî-felsefî grupları eleştirmesi

Buda, kısa sürede büyük bir şâkirt kitlesi edinmesinden dolayı kendisini eleştiren (“Tithiya okulu mensupları, ‘*Dhamma* öğretisini yayanlar yanlış, öğretileri kirli ve kusurlu’ derler sürekli.”)⁶⁹ dinî-felsefî grupları ve onların savundukları düşünceleri ele alıp ayrıntılı bir şekilde tenkit etmek sûretiyle, kendi *sekiz katlı yolunun* kurtuluşa götüren tek yol olduğunu göstermeye çalışmaktadır.⁷⁰ Buda, brahmanların kurban sistemini geçersiz sayar; Veda kâtiplerinin bilgisiyle ironik bir şekilde dalga geçer; üstat-şâkirt ilişkisini; önde, ortada ve sonda ne olduğunu bilemeyen körlerden oluşan, bu yüzden de hedefe götüremeyen bir diziye benzetir.⁷¹ Buda onları, yaşadıkları çileli hayattan dolayı tekebbüre kapılmakla, başkalarını küçümsemekle, amaçları olan kurtuluşa ulaştıklarını sanıp bununla tatmin olmakla ve marifetlerini abartmakla itham eder. Gerçek bir *samana* ya da *brahmanın* karakteristik özelliğinin, hiçbir zaman dış görünüş, çile veya fiziksel eziyet olmayıp, iç disiplin, merhamet, nefse hâkim olma, ruhun bâtil inançlardan ve istenç dışı kendiliğindenlikten özgürleşmek olduğunu söyler.⁷² Dönemindeki septik, agnostik ya da pozitivistik, materyalistik, teistik

67 *Majjhima Nikaya*, c. I, s. 487, 5-9’dan nakleden Freiburger, “Profiling the *Sangha*”, s. 5. Başka dinî cemaatlere mensup olanların *dhammayı* anlayamayacaklarına dair Buda’ya atfedilen örnekler için bkz. Freiburger’in aynı makalesinin 11. dipnotunda *Digha Nikaya*, *Majjhima Nikaya* ve *Sutta Nikaya*’dan verilen yerler.

68 “Mahagapalaka Sutta”, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 315, 317.

69 Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 160; Mircae Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha’dan Hıristiyanlığın Doğuşuna Kadar*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003, c. II, s. 91.

70 Buda’nın eleştirerek reddettiği gruplar ve onların inançları hakkında bkz. Schumann, *The Historical Buddha*, s. 215-226; Jayatilake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 33-35.

71 Oldenberg, *Buddha*, s. 172-173. Buda’nın Brahmanizm ilgili olarak reddettiği bu şeyler ve başkaları hakkında bkz. Elizabeth Seeger, *Eastern Religions*, Thomas Y. Crowell Company, New York 1973, s. 58.

72 “XXIV. Bölüm: Brahmanavagga (Brahman Bölümü)”, s. 383-423, *Dhammapada*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 128-134; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. II, s. 96.

determinist diğ er dinî-felsefî⁷³ grupların reddediliş i, onların kendi iç-lerinde tutarsız, kötücül, gayrimeş rû, tatbik edildiklerinde kurtuluş a götürmek bir yana, hastalı ğ a ve acıya götürecekt olmalarından kaynaklanmaktadır. Buda bu nitelikleri, Kesaputta'ya gelen ve baş ka dinleri eleştirerek kendilerininkini ö ven dinî liderler karş ısında, hangisinin doğ ruyu, hangisinin yanlı ş ı söylediğ i hususunda ş üphe içinde kaldıklar ını, buna nasıl karar vereceklerini soran Kalamas'a, onları değ erlendirmede uygulanması gereken ölçütler olarak zikreder:

“(...) Kalamas, bu doktrinlerin, bilgeler tarafından kötü ve gayrimeş rû olarak mahkum edildiğ ini, onların kabul edilmesi ve yaş anmasının hastalı ğ a ve acıya yol açtı ğ ını kendin kavradı ğ ında, onları reddetmelisin.”⁷⁴

Budist kutsal metinlerinde, diğ er dinî-felsefî grupların kurtuluş a götürme hususundaki yetersizlikleri noktasında Buda; onların kurtuluş a ulaş ma yollarının isteneni yerine getiremeyeceğ ini, asıl hedefe ulaş tıranın kendi bulduğ u yol olduğ unu, Acvikalar gibi çıplaklık, örülmüş saç lar, oruç, toprağ ın üstünde yatma, tozlara bulunma ve hareketsiz oturma nın değ il, tutkuları yenmenin⁷⁵ gerçek arınmayı saç layacağ ını⁷⁶ ifade eder.

Kezâ Budist kutsal metninde, yolların yetersizliğ i aslen dinî-felsefî bir tartış macı olan Saccaka'nın yaş adıklarını Buda'ya anlatmasıyla gösterilmeye ç alış ılır. Buda'ya gelen Saccaka, sözkonusu dönemde mevcut olan altı seç kin dinî-felsefî üstatla yani, Purana Kasapsa, Makhali Go-

73 Septik, agnostik, pozitivist, materyalist gibi, bugün tamamen din karşı tı anlayış lar olarak görülen bu tür kavramların dinle birlikte kullanılması garip görünebilir. Ancak kadım Hint düş üncesi bağ lamında bu çok da anlamsız değ ildir. Her grubun, insanın doğ ası ve bu dünyadaki yerine dair kanaatlerinden kaynaklanan bir hayat anlayış ı vardır. Bu hayat anlayış ının teorik yönü, onun felsefesi; pratik yönü de dinî olarak kabul edilir. Yukarıdaki kavramlarla nitelenen grupların da bir hayat anlayış ı vardır. Dolaş ısıyla onlar da, dinî tarafları olan gruplardır. Onlardan beklenen dinî ve felsefî alanlarında tutarlı olmalarıdır. Bu yüzden, teorik olarak materyalist olup, materyalist değ erlere göre yaşamamak bir tutarsızlık olarak görülür ve eleştirilir; bkz. Jayatillake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 27-28.

74 *Anguttara Nikaya*, c. I, s. 189'dan nakleden Jayatillake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 24.

75 Çünkü, tutkular *karmayı* ateş ler; *karma* da *samsarayı* sonsuz hâle getirir.

76 *Dhammada* “X. Bölüm: Dandavagga (Eziyet Bölümü)”, s. 129, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 96.

sala,⁷⁷ Ajita Kesakambali, Pakudha Kaccayana, Sanjaya Bellatthiputta ve Nigantha Nataputa⁷⁸ ile karşılaştığını; onlarla tartıştığını ancak bu altı üstattan hiçbirinin çelişkisiz bir delil ortaya koyamadıklarını söyler. Daha da kötüsü, onların, tartışmalarda kızgınlık, düşmanlık ve hoşnutluksuz göstermeleridir:

“Seninle olan karşılaşmalarında ey saygıdeğer Gotama, sen bu tür zayıflıkların hiçbirini göstermedin. Aksine, bir akıl yürütme yapılmış/bir delil ileri sürülürken senin yüzün daha beyaz daha parlak bir hâl alıyor.”⁷⁹

Buda'nın döneminin en önde gelen dinî liderleriyle mukâyese edilerek takdir görmesi, onların *samsara* çarkına tâbi olduklarını göstermektedir.

C. Doğru-Yanlış Din Ayırımı: Doğru Dinin Özellikleri ve Kurtuluşa Götüren Dinde Bulunması Gerekenler

Buda'nın düşüncelerini nakleden şâkirdi Ananda'nın ifadelerinden, Buda'nın, dönemindeki dinleri üçe ayırdığını görüyoruz. Bunlar, a) sahte (*abrahmacariya-vasa*) ya da yanlış dinler, b) tatmin edici olmayıp ancak zorunlu olarak yanlış olmayan dinler ve c) doğru dinler. Buda'ya göre sahte dinler dört tanedir: Birincisi, yalnızca maddî dünyanın gerçekliğini iddia eden ve ölümden sonra varlığın devam edişini reddeden materyalizm; ikincisi, etik-dışı bir ahlâkı tavsiye eden dinî bir felsefe; üçüncüsü, irade özgürlüğünü, ahlâkî illiyeti reddeden ve varlıkların hem mucizevî olarak kurtulacağını hem de mahkum edildiğini iddia edenler; dördüncüsü ise, bütün insanlar için kaçınılmaz bir kurtuluşu savunan evrimci determinizmi savunanlar. Tatmin edici olmayıp ancak zorunlu olarak yanlış olmayan dinler de kendi içinde dört tanedir. Bunlardan birincisi, kurucusunun her şeyi bilme sıfatına sahip olduğunu iddia etmektedir. İkincisi, vahye ya da geleneğe dayanan bir dindir. Üçüncüsü, mantıksal ve metafizikî bir temel üzerine

77 Buda, katı kadercî anlayışı çok acımasız bulduğu için en çok ona saldırmaktadır. Bu saldırı, muhtemelen onun savunduğu kader öğretisini, kendisinin ortaya koyduğu “insanlar, seçkin sekizli yolu takip ederseler kurtuluşa (*nirvana*) ulaşırlar” şeklindeki öğretisini tehdit eden bir unsur olarak görmesinden kaynaklanmaktadır; bkz. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. II, s. 100.

78 Haklarında Budist ve Çayinist kaynaklar dışında bilgi bulunmayan bu kişiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. II, s. 94-101; Schumann, *The Historical Buddha*, s. 215-227.

79 Dhammavisuddhu, “Does Buddhism Recognize Liberation...”, s. 46-47.

kurulandır. Dördüncüsü ise, yalnızca pragmatik bir özellik gösterir ve septik ya da agnostik temeller üzerine bina edilmiştir. Bunların ortak özellikleri, öldükten sonra varlığın devamını, ahlâkî değerleri, irade özgürlüğünü ve sorumluluğu savunup kurtuluşun kaçınılmaz olmadığını kabul etmeleridir.⁸⁰

Buda'nın doğru din ve özelliğine dair görüşleri, gezgin asketiklerinden olan Subhadda'nın o dönemde yaşayan ve büyük inanan kitlesine sahip olan seçkin üstatlar tarafından ilan edilen felsefe ve dinlerin hepsinin doğru mu, hepsinin yanlış mı ya da bir kısmının doğru bir kısmının yanlış mı olduğu sorusuna Buda'nın verdiği cevapta yer almaktadır:

“Doğru bir din, bir dereceye kadar seçkin sekizli yolu içeren dindir: Hangi din olursa olsun, *seçkin sekizli yol* onda bulunmazsa, onda birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü velî (*arhat*) bulunmaz.⁸¹ *Seçkin sekizli yolun* bulunduğu herhangi bir dinde, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü *arhat* bulunur. Bu diğer dinler, hakikî *arhat*lardan mahrumdurlar. Eğer bu keşişler doğru bir şekilde yaşayacak olurlarsa, dünya asla *arhat*lardan mahrum olmayacaktır.”⁸²

80 Jayatillake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 28-29.

81 Bunlar, Buda'nın bulduğu kurtuluş yolunda gayret sarfeden insanların sonunda ulaştıkları kurtuluş derecelerini göstermektedir. Bu dereceler aşağıdan yukarıya doğru şu şekildedir:

1. *Sotapanna*: Şâkirtler, bu dereceye üç bağdan kurtularak ulaşırlar. Bu dereceye ulaşanlar, bir daha aşağı dünyalarda (cehennem, hayvanlar ve gölgeler âlemi) doğmayacaklar, daha yüksek hayat safhalarında doğacaklar ve kurtuluşlarından emin olarak yüksek bilgiye ereceklerdir.

2. *Sakadagami* (Dünyaya yalnızca bir kez gelecek olan): Üç bağdan kurtularak, arzularını, kinlerini kontrol altına almış ve yoldan çıkmamış olanlardır. Bunlar bir kez daha dünyaya gelecek ve ızdıraba kesinlikle son vereceklerdir.

3. *Anagami* (Dünyaya bir daha geri gelmeyecek olan): İlk beş bağdan kurtulmuş olanlardır. Kendi kendine doğarlar, yani hayata “*Devaların en yüksek mertebesine ait olan hayata*” gelseler de tekrar doğmadan gelirler ve orada *nibbanaya* ererler. Bu dereceye ulaşmış olanlar, bu âlemlere bir daha gelemeyeceklerdir.

4. *Araba* (*Arhat*): Bunlar en yüce *arhatlık* makamına ermiş olanlardır. Onlardan her türlü kerâmet ve harikalar zuhûr edebilir. Bizim için imkânsız görünen şeyler, onlar için mümkündür. “hakki olan birisi” demek olan bu mertebedeki kimse, tam kurtuluş yolunu bulabilir; bkz. Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 60-61. *Arhat* olmak için gereken özellikler ve *arhatlık* hakkında diğer hususlar hakkında bkz. Klaus K. Klostermaier, *A Short Introduction: Buddhism, One World*, Oxford 2002, s. 115-117.

82 *Digha Nikaya*, c. II, s. 151'den nakleden Jayatillake, “Buddhist Attitude to Other Religions”, s. 31.

Bu ifadesinde açıkça isim vermekten kaçınmasına rağmen Buda'nın doğru din olarak belirttiği, kendi bulduğu yoldan başkası değildir. Buda'nın doğru yolun kendisinininki ve onun kurutulmuş götüren en uygun yol olduğunu ifade ederken üzerinde en çok durduğu husus, diğer dinî-felsefi gruplarda yukarıda sözkonusu dört tür *arhatın* (ve-
li) bulunmamasıdır. Bunu, kendi yolunun üstünlüğünün bir göstergesi olarak kabul eder:

“*Bhikkhular*, yalnızca burada, bir münzevî, yalnızca ikinci münzevî, üçüncü münzevî ve yalnızca burada, dördüncü münzevî vardır. Başkalarının doktrinleri, münzevilerden yoksundur. İşte şimdi, haklı olarak aslan sesini çıkarmanı öttürebilirsin.”⁸³

Bu dört *arhat* tipi, ancak Buda'nın bulduğu doktrin ve disiplini uygulayan bir cemaat içinde bulunabilir.⁸⁴ Diğer dinî-felsefi sistemler bunlardan mahrumdur ve Buda, bu *arhatların* yalnızca kendilerinde bulunduğu bir göstergesi olarak şâkirtlerinden aslan sesini çıkarmanı öttürmelerini istemektedir⁸⁵ ve onu öttürmenin de kendi hakları olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶ Aynı kanaati daha radikal bir şekilde şöyle ifade eder: “Bu tek yoldur, arınma ya da vizyon için başka hiçbir yol yoktur. Gökte hiçbir iz yoktur, dışarıda da hiçbir *arhat*.”⁸⁷

Diğer dinî-felsefi sistemlerde *arhatlığın* dört derecesinin bulunmamasının anlamı, “ideal bir asketiğin” yalnızca Budist cemaatte (*sangha*) bulunacağıdır. Manevî gelişmenin dört safhası, kurtuluş yoluna gönderme yapar. Bu yol münhasıran Buda'nın dinî cemaati/*sanghası* içinde gerçekleştirilebilir. Diğer dinî-felsefi asketikler bu dört safhadan yoksundurlar; bu sebeple de onlar, insanları kurtuluşa götüremezler.⁸⁸

D. Buda'nın Yolu En Üstün Yoldur

Buda, her fırsatta kendi yolunun üstün olduğunu belirtmektedir. Değerli bir kurbanı nasıl icrâ edeceğini soran Brahmin Kudanta'ya, hakikî kurbanın, Budist hayat tarzını takip etmekten ibaret olduğunu

83 Culasihanada-Sutta, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 139-162.

“Aslan sesini çıkarmanı öttürme”, Buda'nın en üstün oluşunu dünyaya ilan etmektir; bkz. Klostermaier, *A Short Introduction*, s. 116.

84 Dhammavisuddhi, “Does Buddhism Recognize Liberation...”, s. 45.

85 Dhammavisuddhi, “Does Buddhism Recognize Liberation...”, s. 49.

86 Culasihanada-Sutta, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 139-162.

87 *Dhammapada Malavagga*, c. V, s. 254-255'ten nakleden Dhammavisuddhi, “Does Buddhism Recognize Liberation...”, s. 44.

88 Feriberger, “Profiling the *Sangha*”, s. 6.

söyleyerek şöyle der: “İnsanın kutlayabileceği bundan daha yüce ve daha hoş bir şey yoktur.”⁸⁹ *Majjhima Nikaya*’da yer alan bir başka ifade bu üstünlüğü daha latif bir tarzda anlatır:

“Siyah süsenin kökü, ağaçtan yapılan parfümlerin ve yasemin, çiçek parfümlerinin en iyisi kabul edildiği gibi, aynı şekilde üstat Gotama’nın tavsiyeleri de bugün bulunan öğretiler arasında en üstün olanıdır.”⁹⁰

Buda, farklı şekillerde aydınlanmaya çalışanlar hakkında sorulan bir soruya, kendi yolunun aydınlatıcı olduğu şeklinde cevap vermektedir.⁹¹

Buda, kurtuluş yolunu araştırma sırasında yaptıklarının, kendisinden önce, kendi zamanında ve kendisinden sonra gelecek olan brahminlerin ve münzevîlerin bu yolda gayretleri yüzünden yaşadıkları acı, işkence ve parçalanma hislerinin en üstünü olduğunu, bu yüzden de kendi yaşadıklarının ötesinde yaşanacak ve yapılacak hiçbir şeyin olmadığını söyleyerek,⁹² kendisinin bulduğu yol dışında aydınlanmaya götüren bir yolun olmadığını ileri sürmektedir.⁹³ Onun bulduğu yol, en emin ve en güvenilir yoldur.⁹⁴ “Yolların en iyisi *sekiz katlı* olanıdır, doğruların en iyisi dört gerçektir; yol budur, aklı saflaştırmaya götüren başka bir yol yoktur.”⁹⁵ Buda’ya göre, *dhamma* ve *sangha*, en emin ve en iyi korunaktır.⁹⁶ Bu yüzden, *dhammayı* gören kişinin bir günlük ibadeti, onu görmeyen kişinin bin yıllık yaşamından⁹⁷ daha iyidir. Yine, bir başka metinde, onun ulaştığı duruma kimsenin ulaşamayacağı ve

89 “Kutadanta Sutta, About Kutadanta, A Blood Sacrifice”, *A Translation of The Digha Nikaya*, s. 139-140.

90 Gunakamoggallana Sutta, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 879.

91 Mahagosinga Sutta, *A Translation of the Majjhima Nikaya*, s. 308-312.

92 “Ulaştığı zafer tekrar ulaşılabilir bir zafer değil; bu dünyada hiç kimse o zaferi ulaşamaz; hangi izle o Uyanık, Bilge ve İzsiz kişiyi izleyebilirsin”, *Dhammapada*, “XIV. Bölüm: Buddhavagga (Buddha Bölümü)”, s. 179, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 105.

93 Mahasaccaka Sutta, s. 340.

94 “XIV. Bölüm: Buddhahavagga, 191-192”, *Dhammapada*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 104.

95 “XX. Bölüm: Maggavagga (Yol Bölümü), 273-274”, *Dhammapada*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 114; Lowell D. Streiker, *The Gospel of Irreligious Religion: Insights for Uprooted Man from Major World Faiths*, Shedd and Ward Inc. New York 1969, s. 106.

96 “XIV. Bölüm: Buddhahavagga, 191-192”, *Dhammapada*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 104.

97 “VIII. Bölüm: Sahavassagga (Binler Bölümü), 114”, *Dhammapada*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 94

var olan yollardan hiçbirinin de onun konumuna ulaştıramayacağını söylemektedir.⁹⁸

Kurtuluşa götürme anlamında kendi yolunun en üstün, tek ve benzersiz oluşuna dair çokça rastlanan ifadelerin yanısıra, bazen daha da ileri giderek, kurtuluşa götürme iddiasında olan yolların hepsini, doğru ve yanlış olanlar diye ikiye ayıran ifadelere de rastlamak mümkündür:

“Gerçek tektir, ikincisi yoktur. Bununla ilgili olarak akli başında kişiler, birbirleriyle tartışabilirler, ancak onlar farklı olgularla dua ederler; o yüzden ayrı şeyi söylerler. (...) Bu dünyada ne farklı gerçekler vardır, ne de ölümlülerde bilinç eksikliği; ama felsefi görüşlerini usa vurdukları zaman iki *dhamma* ortaya çıkar: Gerçek ve Yalan.”⁹⁹

Budist *dhammanın* üstünlüğü o kadar âşikârdır ki, onu ancak aptallar anlamazlar: “Karşılarındaki *dhamma* öğretisini onaylamayan kişi, bir aptaldır; anlayışı kıttır, bir hayvandır; olanlara aptal denir. Bunlar, kendi görüşlerinden zerre kadar dışarı çıkmazlar.”¹⁰⁰

E. Budist Cemaat İçinde Kurtuluş

Buraya kadarki kısımda, Buda'nın Budist cemaat (*sangha*) dışında kalan dinî-felsefi grupların kurtuluşa ulaşip ulaşamayacaklarına dair kanaatleri ortaya konulmaya çalışıldı. İmdi, önce Budist cemaat içindeki laik-keşiş ayırımı ve bunun kurtuluşa ilişkisi üzerinde durulacak, bunun için evvela Budist cemaatin (*sangha*) mâhiyeti ortaya konulacak; sonra da bu cemaat içinde yer alan unsurların kurtuluşa ulaşma açısından buldukları konum tespit edilmeye çalışılacaktır.

Budistler arasındaki en temel ayırım, keşişlerden oluşan manastır cemaati ve laik Budistler arasındaki ayırımdır.¹⁰¹ Bunlardan bekârlığın esas olduğu manastır cemaatini teşkil eden erkek keşişler cemaatine *bbikku sangha*, kadın keşişlerinkine *bbikkhuni sangha*; laik erkek ev sahiplerine *upasaka sangha* ve laik kadın ev sahiplerine ise *upasika sangha* denmektedir.¹⁰²

98 “XIV. Bölüm: Buddhavagga (Buddha Bölümü), 179”, *Dhammapada*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 103.

99 “IV. Atthakavagga, 50 (Çûlaviyûsutta), 878-880”, *Suttanipata*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 158.

100 IV. Attahakavagga, 50 (Çûlaviyûhasutta), 878-880”, *Dhammapada* Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 158.

101 Conze, *Buddhism*, s. 53.

102 Klostermaier, *Buddhism*, s. 89; Tilakaratne, “The Buddha and His Sangha”, s. 145-46.

Zamanındaki manevî üstatlar gibi Buda da kurtuluşa, yalnızca normal sosyal hayatla bütün bağlarını kopardıktan sonra, bütün günün ayrıldığı bir çalışma sonucu ulaşılabileceğini düşündüğü için, takipçileri dünyevî hayatı terk eden, gezgin dilencilik seçen insanlardan oluşmaktadır.¹⁰³ Ancak dönemdeki dinî cemaatlerden temel farkı, onların kast sistemini devam ettirmelerine rağmen, Buda'nın *sanghasının*, kast ayrımının ortadan kaldırıldığı bir yapıya sahip olmasıdır.¹⁰⁴ Buda'nın *sanghasında*, en üst sınıfı teşkil eden brahmanlardan, asil insanlardan ve krallardan o dönemdeki en alt sınıfı oluşturan *candalar*a kadar her kesimden insan bulunmaktaydı.¹⁰⁵ Başlangıçta kendilerine *samana Sakyaputtiya* (Sakya oğlunun müritleri)¹⁰⁶ denilen Buda'nın takipçileri için daha sonraları *sangha* tabiri kullanılmaya başlandı. Bunlarla ilgili kurallar, ihtiyaç duyuldukça Buda tarafından vaz' edildi. Budist kutsal kitaplarının birinci kısmını oluşturan ve *disiplin sepeti* anlamına gelen *Vinaya Pitaka*, bu grubun, neler yiyeceği-yemeyeceği, neler giyeceği-giyemeyeceği, neler yapacağı-yapamayacağı, dilenirken nasıl davranacağı (kimden alacağı-almayacağı), keşişlerin birbirleriyle ilişkileri

103 "Sadece disiplin ve ant içmekle, çok öğrenmekle, kendinden geçmekle, tek başına uyumakla değil, bütün dünyalık işlerden terk ve ferâgat yoluyla mutluluğu yakalarım. Ey *bhikkhu!* Tutkularını söndürmüş kişi, güvende demektir", "XX. Bölüm: Maggavagga (Yol Bölümü)", 273, *Dhammapada*, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 114; James Bisett Prett, *The Pilgrimage of Buddhism*, The Macmillan Company, New York 1928, s. 43-45; Hermann Oldenberg, *Buddha: His Life, His Doctrine, His Order*, çev. William Hoey, Lancer International-Spantech & Lancer, New Delhi, 1992, s. 150-151; Klostermaier, *Buddhism*, s. 89. Yalnızca keşişlik hayatının en yüksek hedefe ulaşma imkânı verdiği dair bkz. Conze, *Buddhism*, s. 53.

104 "Ganga (Ganj), Yamuna, Avirati, Sarabhu gibi büyük nehirler nasıl okyanusa aktıkları zaman adlarını, eski varlıklarını kaybedip bir tek adı, umman adını taşırlarsa, işte ey müridler bu dört kast da ister *Kşatriyalar* (*Kshatria*) ister *Brahmanlar*, ister *Vaişyalar* (*Vaişya*) veya *Sutralar* (*Sudra*) olsun Mesud'un vazettiği akideyi benimseyecek olursa, gezgin bir hayat sürmek üzere evine veda eder; ismini, milletini ve ailesini kaybeder ve artık tek bir ismi, *Sakya oğlunun müridi* ismini taşır"; bkz. Oldenberg, *Buddha*, s. 152-57; Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 40. Oldenberg, kast farkı gözetmeksizin takipçiler kabul etmenin yalnızca Buda'ya has bir şey olmadığını, ondan önce başka gezgin münzevîlerin de aynı şeyi yaptıklarını; bu sebeple de Budizm'in bu özelliğini fazla abartmamak gerektiğini söyler; bkz. *a.g.e.*, s. 154.

105 Çelebi, *Gotama Buddha*, s. 40.

106 Oldenberg, *Buddha*, s. 151.

(yaşlı-geç, kadın-erkek keşiş), cemaat idaresi (cemaate giriş, aforoz, günah itirafları vs.) gibi konuları düzenlemektedir.¹⁰⁷

Buda, tebliğe başlamasından sonra çok uzun bir süre, *sanghaya* yalnızca erkek keşişlerin girmesine izin verirken,¹⁰⁸ Buda'yı büyüten ve aynı zamanda süt annesi olan teyzesi Mahapacapati'nin, birkaç kere reddedilmesine rağmen, ısrarlı talepleri ve Ananda'nın onu desteklemesi sonunda, onlar için şart koşulan sekiz kurala riâyet etmeleri şartıyla kadın keşişler tarikatı (*bhikkhuni sangha*) kurulmuştur. Bu sekiz maddenin büyük bir kısmı (kadın keşiş, her yaşta erkek keşişe saygı göstermeli, erkek keşişin bulunmadığı ormanlarda yağmur mevsimini geçirmeme; aksi olabilmesine rağmen, kadın keşişin erkekleri tekdür edememesi vs. gibi), kadın keşişler karşısında erkek keşişlere üstünlük vermektedir.¹⁰⁹ Kadın keşişler tarikatı mensupları (*bhikkhuni sangha*), her konuda erkeklere tâbi olmanın yanısıra, erkeklerin mükellef tutuldukları bütün emirleri, hatta daha da fazlasını yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Mesela, erkek keşişlerin 250 emri yerine getirmeleri gerekirken, kadınlar 500 emri yerine getirmek zorundadırlar.¹¹⁰ Buda, kadınların *sekiz katlı yolu* uygulamak için, evsizlik hayatını tercih etmelerine izin vermiş olsa da, bundan çok memnun olduğu söylenemez.¹¹¹ Bunun bir göstergesi olarak, kadın keşişler üstattan hem maddî hem de manevî anlamda belirli bir uzaklıkta tutulmuşlardır.¹¹² Ona göre, bu izinle birlikte, bin yıl değişmeden varlığını devam ettirecek olan din, yalnızca beş yüz sene varlığını devam ettirecektir.¹¹³

Tarihi, keşişler cemaatindeki kadar eski olan *sanghanın* ikinci yarısını oluşturan laikler cemaati,¹¹⁴ Budist cemaate giren, ancak dünyevî hayatla olan ilişkilerini kesmeyen insanlardan oluşmaktadır. Bunların yükümlülükleri ve yasak sınırları keşişlerinkiyle kıyaslanmayacak dere-

107 Vinaya Pitaka'nın içeriği ve muhtevası hakkındaki küçük tercüme için bkz. Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 37-48.

108 Oldenberg, *Buddha*, s. 165.

109 Kadın keşiş tarikatının kuruluşu ve bu sekiz şart için bkz. Çelebi, "Bir Rahibe Tarikatının Tesisi", *Gotama Buddha*, s. 176-181.

110 J. Masson, "Buddhist and Salvation", *Religions Fundamental Themes for a Dialogistic Understanding*, Editrice Ancora, Roma 1970, s. 163.

111 Coomaraswamy, *Hinduizm ve Budizm*, s. 88.

112 Oldenberg, *Buddha*, s. 166.

113 Buda'nın kadınların katılmasından sonra, dinin uzun süreli olmayacağını desteklemek için verdiği örnekler hakkında bkz. Oldenberg, *Buddha*, s. 179-180.

114 Buda'nın laik tâbiler kabul etmesiyle ilgili örnekler Upali Sutta, 485'da ve Abhayarjakurra Sutta 501'de verilir.

cede geniştir. Ancak onların da uymaları gereken birtakım kurallar vardı. Mesela, silah, sarhoşluk verici şeyler ve zehir ticareti yapamazlar. Ayrıca beş yasaktan (katl, zina, hırsızlık, yalan söylemek ve uyuşturucu kullanmak) kaçınmak zorundadırlar.¹¹⁵

Laikler, dünyevî hayattan el-etek çekmiş olan keşişlerin hayatlarını devam ettirmelerini sağlayacak şeyleri teminle; keşişler de onlara manevî anlamda yol gösterme, irşâd etmekle yükümlüdürler. Budistler içinde laiklerle keşişler arasındaki farklılığın, bir tür ayrılık anlamına gelmediğini vurgulamaya çalışanlar olsa da,¹¹⁶ mesela Weber gibi bazı yazarlar, laiklerin varlık sebebinin Budist şâkirdin kurtuluş arayışında ona sadakalarıyla destek olmak olduğunu söylemektedir.¹¹⁷ Oldenberg de, keşiş ve laik arasındaki tek ilişkinin, bir grubun manevî eğitim alma, diğer grubun ise hayatlarını devam ettirmek için ihtiyaç duyduğu asgarî şeyi alma olduğunu belirtmektedir.¹¹⁸ Weber'inkine benzer bir ifade de, Freiburger'e aittir: “*Sangha*nın üyeleri, münzevî ve dünyadan uzak bir hayat yaşarlar ve *nibbanayı* ararlar; [ve laiklere] semavî alanda yeniden doğmak amacıyla *sanghayı* desteklemelerini öğretirler.”¹¹⁹

Laik-keşiş ayırımı yapılmaksızın bütün Budist cemaati ifade etmek için kullanılan *sangha* terimi, hem ilk kuruluşu sırasında (Buda'nın asıl amacının erkeklerden oluşan münzevî bir cemaat kurmak istemesi, bu yüzden kadın keşişler cemaatinin kuruluşuna zor râzı olması; izin verse de -zımnen- bundan pişmanlık duymuş olması) hem de tarihsel olarak daha önemli hâle gelmesinden dolayı, -Pali kanonunda açık bir şekilde görülebileceği gibi- yalnızca erkek keşişleri ifade etmek için kullanılmıştır.¹²⁰ Buradaki “tarihsel”den kasıt şudur: *Bhikkhunî*ler cemaati Buda'dan sonra uzun bir müddet varlığını devam ettirmiş olmasına rağmen, X. yüzyılda mesela, Sri Lanka'da tamamen ortadan kalmıştır.

115 Budizm'in on ana emri vardır. Bunlar; hayatı tahrip etmekten, hırsızlıktan, zinadan, aptallığa sebep olan güçlü içecekler ve sarhoşluk veren sıvılardan, yasaklanmış zamanlarda yemekten, danstan, şarkıdan ve tiyatro seyretmekten, çelenklerden, güzel kokulardan, kremden, mücevherlerden ve süslü elbiselerden, yüksek ya da geniş yataklardan, altın ve gümüşten kaçınmaktır. Burada sayılan emirlerin ilk beşi ile laik-keşiş bütün Budistler sorumludur. Sonraki üçü ile keşişler ve isteyen laikler; son ikisi ile yalnızca keşişler sorumludurlar; bkz. “The Ten Precepts”, *The Religious Quest*, ed. Whitfield Foy, Routledge-London-New York 1988, s. 204.

116 Tilakaratne, “The Buddha and His *Sangha*”, s. 160.

117 Max Weber, *Religion of India*, New York 1968, s. 224.

118 Oldenberg, *Buddha*, s. 163.

119 Freiburger, “Profiling the *Sangha*”, s. 6.

120 Tilakaratne, “The Buddha and His *Sangha*”, s. 149.

Hatta doğduğu yer olan Hindistan'ı terk ettiği zaman diliminde burada, *bhikkhuni*lerin varlığına dair bile fazla bir mâlumat yoktur. Sri Lanka'da X. yüzyıldaki Cholas işgalinin yol açtığı tahripten kurtulan cemaat üyeleri Çin'e gittiler ve burada varlıklarını günümüze kadar devam ettirdiler. Burada, kadın keşişlerin kadın keşişler tarafından değil, erkek keşişler tarafından takdis edilmeleri gibi farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Farklı bir tarzda da olsa bireysel olarak Çin, Japonya ve Kore'de varlıkların devam ettirmelerine rağmen, bugün Trevada Budizm'inin hâkim olduğu Sri Lanka, Tayland ve Burma gibi ülkelerde, takdisle ilgili teknik problemlerden dolayı hiç kadın keşiş tarikatı yoktur. Uzun bir süredir kadın keşişlerin bulunmaması, bu tarikatın yaşam biçiminin unutulması yanında, yeni bir ayrılığın ortaya çıkma korkusu da, kimse-nin onu ihyâ etmeyi düşünmemesine yol açmıştır.¹²¹

Şimdi Budist cemaat içindeki bu hiyerarşik yapının, Buda'nın ve tarikatın asıl kuruluş amacı olan kurtuluşu elde etmeye nasıl yansıdığı incelenebilir.

“Üstat Gotama'nın şâkirtlerinden beyazlar giyen, duygusal zevklerden hoşlanan, öğretimini tamamlayan, kendisine yapılan tavsiyelere karşılık veren laik bir takipçi, şüphenin üstesinden gelip, zihin karmaşıklığından âzâde olup, korkusuzluğu elde etmiş ve üstadının idaresinde başkalarına bağımlı olmaktan özgür hâle gelen bir kimse var mıdır?” şeklindeki bir soruya Buda, bu tasvire uyacak olanlardan yüzlerce bulunduğu şeklinde cevap verir. Buda kadınlar hakkında sorulan bir soruya da aynı cevapla karşılık vermiştir.¹²² Laiklerin bir anlamda ke-

121 Anne Bancroft, “Women in Buddhism”, *Women in The World Religions: Past and Present*, ed. Urusula King, Paragon House, New York 1987, s. 93-94. Ayrıca bkz. Anil D. Goonewardene, “Buddhism”, *Six World Faiths*, ed. W. Owen Cole, Cassell Publisher Ltd., London 1996, s. 163-164; Klostermaier, *Buddhism*, s. 98. Günümüzde, Therevada Budizmi'nin hâkim olduğu Burma ve Sri Lanka gibi yerlerde, kadın keşişler tarikatını (*bhikkhu sangha*) yeniden ihyâ teşebbüsleri olmuştur. Ancak, bu Sri Lanka'da büyük bir tartışmaya yol açmıştır. *Bhikkhuların* çoğu, kadın keşişler tarikatının (*Bhikkhuni Sasana*) ortadan kalktığını ve Buda'nın yokluğunda bu tarikatın yeniden ihyâ edilemeyeceğini savunurlar. Feminist Budist bilim adamları, *bhikkhuni sasananın* yeniden kurulmasını istemekte ve *bhikkhuların* istememesini ataerkil bir eğilim olarak görmektedirler; bkz. Klostermaier, *Buddhism*, s. 100, dn. 14. Kadın keşişlerin bir cemaat olarak ortadan kalktıkları, ancak bireysel olarak varlıklarını Tibet ve Japonya'da devam ettirdiklerine dair bkz. Christmas Humphreys, “Nun, Nunneries”, *A Populer Dictionary of Buddhism*, Curzon, London 1984, s. 139.

122 Tilakaratne, “The Buddha and His *Sangha*”, s. 147.

şişlerin ulaştıkları manevî duruma ulaşabileceklerini ve bu konuda herhangi bir sınırın olmadığını ifade eden bu cevabın yanısıra, tam aksini, yani laiklerle-keşişleri kıyaslayarak keşişlerin ulaşabilecekleri duruma onların ulaşmasının mümkün olmadığını gösteren metinler de vardır:

“Gökyüzünde süzülerek uçan Tepeli (tavus), mavi boyunlu (kuş), asla kuğunun hızına yetişemeyeceği gibi, aynı şekilde ev sahibi de, ormanlarda tefekkür ederek, münzevî bir hayat yaşayan keşişle, bilgeyle rekabet edemez (üstün gelemez).”¹²³

Birinci ifade ile ilgili yorumunda, çağdaş bir Therevada otoritesi olan *Bhikkhu* Bodhi, burada yapılan tasvirin *arhatlığın* ilk iki safhasını gerçekleştirilene gönderme yaptığını söyler. Buda'nın mükâlemelerinde, bir kısım ev sahiplerinin *arhatlığın* üçüncü safhasına ulaşmalarına rağmen, ev sahibi olarak yaşarken *arhatlığa* ulaşanların çok az olduğu - Buda'nın ölüm döşegindeki babası ve Santati adlı bir baş vezir- nakledilir.¹²⁴ *Arhatlığın* ilk iki safhasına ulaşan ev sahipleri çok olmasına rağmen, *arhatlığın* son iki safhasına ulaşanlar oldukça azdır. *Arhatlığın* son safhasına ulaşanlar olsa da, bunların ev sahipliği hayatını sürdürdüklerine dair ise, Budist kutsal kitap kanonunda hiçbir kayıt yoktur; aksine onlar, kuğular gibi, evlerini ve yurtlarını terk ederler.¹²⁵ Kanonik sonrası bir metin olan *Milindapanha*'da, böyle bir durumda olan insanın iki tercihinin olduğu söylenir; ya ölüm anlamına gelen *parinirvanayı* seçecek ya da *sanghanın* bir üyesi hâline gelecektir.

Laiklerin de Buda'nın bulduğu *seçkin sekizli yolu* takip ederek ulaşılan kurtuluşun hiyerarşik göstergesi olan dört *arhatlığın* birtakım derecelerine ve çok az da olsa son derecelerine ulaştıklarına dair rivâyetler bulunsa da, sözkonusu yolun uygulanması sonucunda kurtuluşa ulaşmanın mümkün olduğunun somut göstergesi olduğu için *sanghanın* ayrı bir yeri vardır. *Sangha*, Buda'nın ortaya koyduğu ve kurtuluşa götüren yaşam tarzının hakikî uygulayıcıları olması bakımından, onun bir üyesi olmak, daha işin başında kurtuluşa yakın olmak anlamına gelmektedir.¹²⁶ Bu sebeple, yukarıdaki son alıntıda ve birinci alıntı hakkındaki yorumda da ortaya konulduğu gibi, mutlak anlamda kurtuluşa ermek (ve *arhatlığın* son aşamasına ulaşmış olarak bu dünyada yaşamaya devam etmek) dar anlamda *sanghanın* erkek ve kadın keşiş-

123 Tilankaratne, “The Buddha and His *Sangha*”, s. 149.

124 Davids, *Buddhism*, s. 125.

125 “VII. Bölüm: Arahantavagga (*Arhatlar Bölümü*)”, *Dhammapada*, 90, Kaya, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, s. 91.

126 Freiburger, “Profiling the *Sangha*”, s. 3.

ler topluluğunun (*bhikkhu-bhikkhuni sangha*) hakkıdır ve bu hususta onunla hiç kimse rekabet edemez.

Keşişlik dışında kurtuluşun olamayacağı noktasında, *arhatı*ğın son aşamasına ulaşmış olan ev sahibinin, ya keşişliği ya da ölümü seçmek zorunda oluşu, bu kabulü destekleyen bir veri olarak görülebilir. Yine, Milanda'nın ev sahiplerinin ve evsizliği seçmiş olan gezgin rahiplerin doğru bir şekilde ilerlediklerinde *dhamma*yı sağlıklı bir şekilde gerçekleştireceklerse ev sahipleri ile evsiz gezginlerin o kadar zor bir hayatı seçmelerinin ne anlamının olduğu şeklindeki sorusuna, Nagasena, evsiz gezgin olmanın bir çok erdeminden bahsettikten sonra laik cemaatten insanların ev sahipliği hayatlarını devam ettirirken *nirvanaya* ulaşmalarının aslında, bir önceki hayatlarında keşişlere has olan on üç sert uygulama hususunda eğitilmiş olmalarından kaynaklandığı; bu eğitim sayesinde mevcut hayatlarındaki kutsallıklarının temellerini attıkları; davranışlarını arıttıkları ve bu yüzden de bugün ev sahibi hayatı yaşamış olmalarına rağmen, *nirvanaya* ulaştıkları şeklinde cevap verir.¹²⁷ Bu da, *nirvanaya* ulaşmanın yalnızca keşişlere has olduğunu ve önceki hayatlarında keşişlik hayatından bir kalıntı, bir iz taşımayan kişilerin kurtuluşa ermelerinin mümkün olmadığını göstermektedir.¹²⁸

Sanghanın mensubu olarak kurtuluşa erenlerin sayısının çokluğuna rağmen, laiklerden ve hatta *sangha* içinde erkek keşişlere tâbi olan kadın keşişlerin *arhatı*ğın ulaşanlarının sayılarının zikre değmeyecek kadar az oluşu (Pali kanonunda *arhatı*ğın ulaşmış dört yüz kadar *bhikkhu*; yirmi kadar laik ve birçok kadın ismen zikredilmesine rağmen),¹²⁹

127 *Buddhist Scripture*, çev. Edward Conze, The Penguin Books, Baltimore 1959, s. 93-95. Conze, bu kısmı *Milinda Panha/Kral Milinda'nın Soruları* adlı kitaptan almıştır. Palice yaklaşık m.ö. 100 yıllarında yazılan bu kitap, Yunan kralı Menender (Milinda) ile Budist bilgin Nagasene arasında Budizm'in temelleri hakkındaki bir tartışmanın kayıdır. M.s. V. yüzyılda yaşamış Budist bir âlim olan Buddhaghosa tarafından kanonik olarak kabul edilmiştir. Pali kanonu dışında kanonik kabul edilen tek çalışmadır. Conze, sözkonusu Budist metinlere atıfta bulunarak yukarıda zikredilen kanaati ifade eder; bkz. Conze, *Buddhism*, s. 54.

128 Yukarıda yer yer kaynak olarak kullandığımız Freiburger de makalesi boyunca, Budist kutsal metinlerinden yaptığı alıntı ve bunlar etrafındaki yorumlarıyla, kurtuluşun yalnızca *sanghaya* has olduğunu göstermeye çalışmıştır.

129 Klostermaier, *Buddhism*, s. 116. Yazar, aynı kitabının bir başka yerinde, Buda'nın zamanında *Dhamma*'yı işiterek *arhatı*ğın ulaşan yüzlerce kişinin olduğunu, ancak bunun gittikçe azaldığını söyler. Birkaç yüzyıldır, Sri Lanka'lı Budistler artık *arhatı*ğın modern insanlar tarafından elde edilemeyeceğine inanmaktadırlar. Buna karşın, Budizm'in hâlâ *nibbanaya* ✍

mutlak anlamda kurtuluşa ulaşma hakkının manastır hayatı yaşayanlara; bunlar içinde de, birincil olarak erkek keşiflere ait olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu hususla ilgili verileri Budist kutsal metinlerinden, *Majjhima Nikaya*'da bulmak mümkündür. Kadınların ne Buda ne evrensel bir monark olamayacağını söyledikten sonra bu konuda bütün ihtimalleri ortadan kaldırmak amacıyla sözkonusu kitapta şöyle denilmektedir:

“Bir kadın için, tamamen aydınlanmış, bir *arhat* olmak imkânsızdır, ancak bu bir erkek için mümkündür; bir kadın için bir Saka, ya da bir Mara veya bir Brahma olmak imkânsızdır; ancak bunlardan herhangi birini olmak bir erkek için ise mümkündür.”¹³⁰

Sonuç

Budizm, Brahmanizm'in mutlak anlamda hâkim olmadığı bir ortamda, onun uyguladığı kurtuluş yoluna alternatif olarak ortaya çıkan bireysel kurtuluş hareketlerinden biridir. Mitolojiyle göre Buda başlangıçta, bu yolu kimseye anlatmayı düşünmemesine rağmen, sonradan Tanrı Brahma'nın müdahalesiyle, bulduğu kurtuluş yolunu insanlara ulaştırır ve zamanla etrafında bir cemaat teşekkül eder. Kendi bulduğu yola bakışı, muhtemelen kendisi gibi gezgin münzevilerle olan ilişkilerinin sonucunda, zamanla bir netlik kazanmıştır. Tebliğinin başlangıç safhalarında; başkalarında iyi şeyler görüp, onların da iyi şeyler yapmaya götürebileceklerini kabul ederek, çoğulcu bir tavır sergiler görünmektedir. Ancak zamanla şâkirt ve hâmi kazanma rekabetinin ve başkalarının Buda'nın bulduğu yolun yanlış olduğuna yönelik eleştirilerinin bir sonucu olarak başka dinî-felsefi gruplara karşı tavrı değişmeye başlamıştır. Önce, kendisine şâkirt olmak isteyenlerin evvelki bağlarını koparmalarını isteyerek, kendisini var olanlardan daha iyi, en iyi ve en üstün şeklinde bir takdime; daha sonra ise, mevcut dinî-felsefi okulları doğru-yanlış olarak ikiye ayırarak kurtuluşa götüren tek doğru yolun kendi bulduğu yol olduğunu ciddi bir şekilde savunmaya başladığını gösteren ifadeler bulunmaktadır. Hatta, diğerleri karşısında kendi *dhammas*ının doğruluğu o kadar açıktır ki, onu görmeyi bir aptallık sayar ve onu kabul etmeyen kişiyi insandan aşağı bir varlık olarak nitelendirir.

götürdüğünü söyleyenler ve Buda'nın dönemini yaşatmaya/yaşamaya çalışarak bunu gerçekleştirmeye çalışanlar da vardır; bkz. Klostermaier, *Buddhism*, s. 117-118. Laiklerin istisnai olarak aydınlanmayı gerçekleştiklerine dair bkz. J. Massion, “Buddhism and Salvation”, s. 163.

130 Bancoroft, “Women in Buddhism”, s. 89.

Buda'nın diğer dinî gruplarda erdem denilebilecek şeylerin varlığını kabul etmesi, kendisine şâkirt olsalar da önceki üstatlarıyla olan bağlarını tam olarak koparmamalarını istemesi ve kendi başına aydınlanmaya eren *Peccaka-Buddhaları* kabul etmesi (buradaki tek şart, Buda'nın *sekiz katlı yolunu* takip etmedir), bir anlamda Budist öğreti ve cemaat dışında kurtuluşun mümkün olduğu sonucunu çıkarmaya izin verir görünmektedir. Ancak, aydınlanmaya ermek için eski bağlantıların koparılmasını istemesi; mevcut dinleri doğru-yanlış olarak tasnif etmesi ve kendisinin doğru, diğerlerinin yanlış olduğunu söylemesi yanında daha da ileri giderek aydınlanmaya götüren tek yolun kendi yolu olduğunu ciddi bir şekilde ortaya koymaya başlaması, Buda'nın, kendi döneminde var olan diğer dinî grupların aydınlanmaya ulaştırarak kurtuluşu gerçekleştiremeyeceklerini kabul ettiği şeklinde değerlendirilebilir.

İlk tebliğini gezgin erkek münzevîlere yapması ve cemaatini gezgin erkek münzevîlerden oluşturmaya başlaması, kurtuluşa ancak bu erkek münzevîlerin ulaşabileceğini düşündüğünü göstermektedir. Sonradan kerhen de olsa kadın keşişliği kabul etmesine rağmen, onları her bakımdan erkek keşişlere tâbi kılmıştır. Bu dinin keşişliği değil de (dünyevî hayatı terk etmemeyi seçen) laik takipçileri de vardır. Genel olarak kurtuluş, Budist *sanghasını* oluşturan (erkek-kadın keşiş, erkek-kadın laik) bütün üyeleri için kabul edilse de, laiklerin, yaşadıkları hayatın dağdağasından dolayı, *arhatı*ğa ulaşmaları imkânsız değilse bile çok zordur. Laiklerden aydınlanmaya erişenler de, daha önceki hayatlarında keşişlik eğitiminden geçmiş olanlardır. Bu tür açıklamalardan, Budist cemaat içinde mutlak anlamdaki kurtuluşa, (yalnızca keşişler topluluğunu ifade eden) *sangha* mensuplarının ulaşabileceği sonucu çıkmaktadır ki, bu Budizm'le ciddi anlamda uğraşan (Conze vs. gibi) insanlar tarafından da çok açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu cemaat içinde ise, hem her bakımdan erkeklere tâbi olmaları, hem aydınlanmaya ulaşan kadın keşişlerin sayısının erkeklere nazaran çok az olması sebebiyle, erkek keşişlerin (*bhikkhu*) kurtuluşu gerçekleştirecek asıl grup olduğu söylenebilir.¹³¹

Budist cemaat hakkında söylediklerimizi, daha önce Budist cemaat dışında kalanlar hakkında söylediklerimizle birleştirerek, Buda'nın aydınlanarak kurtuluşa götüreceği yol ve bu yolun götüreceği hedefe

131 Modern Budistler, artık bu dünyada *arhatı*ğa ulaşmanın mümkün olduğunu kabul etmeyi bırakmışlardır; bkz. Bryan de Kretser, *Man in Buddhism and Christianity*, Y.M.C.A. Publishing House, Calcutta 1954, s. 90.

kimlerin ulaşacağına dair nihaî düşüncesi hakkında şöyle bir kanaate ulaşmak mümkündür:

Buda kendi yolu dışında kalanların kurtuluşa ulaşabileceğini kabul etmez. Yalnızca, kendi bulduğu *sekiz katlı yolu* takip edenlerin, yani Budist cemaatin bu hedefi gerçekleştirebileceklerine inanır. Ancak bu cemaat içinde de, herkes eşit derecede bir kurtuluş durumuna ulaşamaz ve kurtuluş dereceleri olan dört *arhatı*ğın en yüksek derecesine ulaşarak mutlak anlamda kurtuluşu gerçekleştiremez. Bu duruma en yakın olanlar, her türlü meşgaleden uzakta münzevî bir hayat yaşayarak, bütün zamanlarını sözkonusu duruma ulaşmak için harcayan; dilencilik yaparak hayatını devam ettiren keşişler cemaati; erkek ve kadınlardan oluşan (*bhikkhu-bhikkhuni sangha*) bu grup içinde de, kadın keşişlerin kendilerine tâbi oldukları erkek keşişler cemaatine (*bhikkhu sangha*) mensup kişilerdir.